

**ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ
ΣΧΟΛΗ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ ΚΑΙ ΔΙΕΘΝΩΝ ΣΧΕΣΕΩΝ**

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

Διακυβέρνηση και Δημόσιες Πολιτικές

Διπλωματική εργασία

Οι ΜΚΟ στα Δυτικά Βαλκάνια: Η περίπτωση της Βοσνίας και του Κοσόβου.

Τσιπλάκη Ηλέκτρα

Επιβλέπων Καθηγητής: Τζιφάκης Νικόλαος

Κόρινθος, 31 Ιανουαρίου 2018

Τζιφάκης Νικόλαος, Καθηγητής Παν/μίου Πελοποννήσου,
Επιβλέπων Καθηγητής

Στη γιαγιά μου!

Πίνακας περιεχομένων

Ευχαριστίες.....	7
Περίληψη	8
Abstract.....	9
Συνοτομογραφίες.....	11
Εισαγωγή	12
ΣΚΟΠΟΣ, ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΟ ΚΑΙ ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΗ ΠΟΡΕΙΑ ΤΗΣ ΜΕΛΕΤΗΣ.....	12
ΠΛΑΙΣΙΟ ΤΗΣ ΜΕΛΕΤΗΣ. ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΑ ΕΡΩΤΗΜΑΤΑ.	13
ΔΟΜΗ ΤΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ.....	16
ΟΙ ΜΚΟ ΣΤΑ ΔΥΤΙΚΑ ΒΑΛΚΑΝΙΑ.....	16
Κεφάλαιο 1. Η δράση των ΜΚΟ στη μεταπολεμική Βοσνία-Ερζεγοβίνη.	18
1.1 Η ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΑ ΤΩΝ ΜΚΟ ΣΤΗ ΒΟΣΝΙΑ: ΦΟΡΕΙΣ, ΤΟΜΕΙΣ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΠΟΙΗΣΗΣ ΚΑΙ ΧΡΗΜΑΤΟΔΟΤΗΣΗ.	18
1.2 Η ΑΛΛΗ ΠΛΕΥΡΑ ΤΩΝ ΜΚΟ: ΑΔΥΝΑΜΙΕΣ ΚΑΙ ΠΑΘΟΓΕΝΕΙΕΣ ΤΗΣ ΔΡΑΣΗΣ ΤΩΝ ΜΚΟ ΣΤΗ ΒΟΣΝΙΑ – ΕΡΖΕΓΟΒΙΝΗ.....	20
Κεφάλαιο 2. Η δράση των ΜΚΟ στο Κόσσοβο κατά τη μεταπολεμική περίοδο (1999 κ.ε.)	26
2.1. ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ, ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΣΤΟ ΚΟΣΣΟΒΟ ΜΕΤΑ ΤΟΝ ΠΟΛΕΜΟ. ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΟ ΚΑΙ ΣΤΟΧΟΙ ΤΩΝ ΜΚΟ.....	26
2.2. ΕΝΔΕΙΚΤΙΚΑ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΤΩΝ ΜΚΟ ΚΑΙ ΤΩΝ ΔΩΡΗΤΩΝ ΣΤΟ ΚΟΣΣΥΦΟΠΕΔΙΟ.....	29
2.3. ΔΥΣΛΕΙΤΟΥΡΓΙΕΣ ΚΑΙ ΠΑΘΟΓΕΝΕΙΕΣ ΤΩΝ ΜΚΟ ΣΤΟ ΚΟΣΣΥΦΟΠΕΔΙΟ.....	30
Συμπεράσματα.....	34
Βιβλιογραφία	39

Ευχαριστίες

*Ευχαριστώ μέσα από την καρδιά μου
τον καθηγητή μου και επιβλέποντα, κ. Τζιφάκη Νικόλαο,
ο οποίος, τόσο στα τέσσερα έτη των προπτυχιακών σπουδών μου,
όσο και στο μεταπτυχιακό μου,
μου άνοιξε τους επιστημονικούς ορίζοντες
και με δίδαξε
ότι η συνέπεια και το ήθος δίνουν νόημα σε οτιδήποτε κάνουμε.*

Περίληψη

Τα ζητήματα διακυβέρνησης στα Βαλκάνια αποτελούν ένα ιδιαίτερο και πολύπλοκο πεδίο μελέτης διαχρονικά. Κατά τη δεκαετία του '90, οι εμπόλεμες συγκρούσεις μεταξύ των εθνοτήτων της πρώην Γιουγκοσλαβίας οδήγησαν στη διάσπαση της και στην ανάδυση κρατών τα οποία αντιμετώπιζαν οξύτατα και δυσεπίλυτα οικονομικά, κοινωνικά και πολιτικά προβλήματα. Η παρέμβαση της διεθνούς κοινότητας αφορούσε και στα τρία αυτά πεδία. Μία από τις πρακτικές που υιοθετήθηκαν στο πλαίσιο αυτό ήταν η δραστηριοποίηση Μη Κυβερνητικών Οργανώσεων (ΜΚΟ), διεθνών ή τοπικών. Οι ΜΚΟ ανέπτυξαν πολυποίκιλη δράση για την ανασυγκρότηση των χωρών των Δυτικών Βαλκανίων, αλλά σε θεσμικά πλαίσια ελαστικά και όχι πάντα σαφή ή σύμφωνα με τη δημοκρατική νομιμότητα. Η ποικιλία των δράσεων και τα ρευστά όρια των πεδίων στα οποία δραστηριοποιήθηκαν θέτουν ένα καίριο πολιτικό ζήτημα, καθώς σε πλείστες περιπτώσεις υποκατέστησαν το κράτος και τους συνταγματικά αρμόδιους φορείς για την υλοποίηση των πολιτικών.

Η βαλκανική ιδιοτυπία εκδηλώνεται και στη δράση των ΜΚΟ. Η παρούσα εργασία θα προσεγγίσει το θέμα της δράσης των ΜΚΟ στα Δυτικά Βαλκάνια με τη μελέτη δύο χαρακτηριστικών περιπτώσεων: της Βοσνίας-Ερζεγοβίνης (Κεφάλαιο 1) και του Κοσόβου (Κεφάλαιο 2). Θα παρουσιαστεί, αντίστοιχα, το αντικείμενο δράσης και οι στόχοι των ΜΚΟ, τα οικονομικά δεδομένα της χρηματοδότησής τους και τα προβλήματα που αφορούσαν στην υλοποίηση των στόχων τους. Θα γίνει αναλυτική παρουσίαση των δυσκολιών, των δυσλειτουργιών και των στρεβλώσεων της δράσης τους στα Δυτικά Βαλκάνια.

Η εργασία αυτή κλείνει με τα συμπεράσματα και τις καταληκτικές παρατηρήσεις μας, στο πλαίσιο μιας προβληματικής για τις νέες μορφές που εκδηλώνει σε δυστοπικές συνθήκες η διακυβέρνηση και η εκχώρηση από το κράτος μέρος του ρόλου του, με όρους όχι πάντα ορατούς, σαφείς και νόμιμους.

Λέξεις κλειδιά: *Δυτικά Βαλκάνια, ΜΚΟ, διακυβέρνηση, στόχοι ΜΚΟ, χρηματοδότηση ΜΚΟ, παθογένειες ΜΚΟ*

Abstract

Governance issues in the Balkans have been a distinct and complex field of study over time. In the 1990s, war conflicts between the former Yugoslav ethnicities led to its disintegration and the emergence of states facing severe and insoluble economic, social and political problems. The intervention of the international community concerned all three areas. One of the practices adopted in this context was the activation of non-governmental organizations (NGOs), international or local. NGOs have developed a varied action to reconstruct the countries of the Western Balkans, in institutional contexts, not always clear or in accordance to democratic legitimacy though. The variety of actions and the vague limits of the fields in which they were being active set a crucial political issue, as in most cases they have replaced the state and the constitutionally suitable foundations which are proper for the implementation of policies.

The Balkan aberration is also manifested in the action of NGOs. This paper will approach the issue of NGO action in the Western Balkans by studying two distinct cases: Bosnia- Herzegovina (Chapter 1) and Kosovo (Chapter 2). The object of action and objectives of the NGOs, the economical data of their financing and the problems related to the achievement of their objectives will be presented respectively. The paper will introduce a detailed presentation of the difficulties, dysfunctions and distortions of their actions in the Western Balkans.

This work closes with our conclusions and deducing remarks, in the context of a problem about the new forms of governance and the government's concession of its role in dystopic conditions, in terms not always visible, clear and legitimate.

Key words: *Western Balkans, NGO, governance, NGO's goals, NGO's financing, NGO's pathogens*

Συντομογραφίες

Δ.Β. : Δυτικά Βαλκάνια

Ε.Ε. : Ευρωπαϊκή Ένωση

ΜΚΟ : Μη Κυβερνητική Οργάνωση

Π.Τ. : Παγκόσμια Τράπεζα

ECHO = European Community Humanitarian Office

GONGOs = Government – Organized Non Governmental Organizations [Κυβερνητικά Οργανωμένες μη Κυβερνητικές Οργανώσεις]

INGOs = International Non Governmental Organizations [Διεθνείς Μη Κυβερνητικές Οργανώσεις]

IOCC = International Orthodox Christian Charities

LNGOs = Local Non Governmental Organizations [Τοπικές Μη Κυβερνητικές Οργανώσεις]

USAID : United States Agency for International Development

Εισαγωγή

Σκοπός, αντικείμενο και ερευνητική πορεία της μελέτης.

Σκοπός της παρούσας εργασίας είναι να καταδείξει ότι η δράση των ΜΚΟ ήδη από τη δεκαετία του 1990 έχει αναδειχθεί σε κρίσιμο παράγοντα διακυβέρνησης, όχι μόνο κατά την υλοποίηση τοπικών/εθνικών πολιτικών, αλλά και στο μακροεπίπεδο των διεθνικών αποφάσεων και δράσεων της μεταψυχροπολεμικής περιόδου, της κατίσχυσης της οικονομίας της αγοράς και της παγκοσμιοποίησης.

Αντικείμενο της παρούσας εργασίας είναι να παρουσιάσει το πεδίο δράσης και τη σημασία των ΜΚΟ στις χώρες των Δυτικών Βαλκανίων και, πιο συγκεκριμένα, στη Βοσνία-Ερζεγοβίνη και στο Κόσσοβο. Επιδιώκει να αναδείξει πώς η δράση των ΜΚΟ στα Βαλκάνια αποτυπώνει τον πολυσχιδή ρόλο τους, την εμπλοκή σε κρίσιμους τομείς της παραδοσιακά κρατικής πολιτικής, την προέλευση και τη διάθεση των πόρων τους, τις παθογένειες της δράσης τους. Επιδιώκει περιγράφοντας τη δράση των ΜΚΟ στα Δυτικά Βαλκάνια, να διερευνήσει σε ποιο βαθμό η δράση και η αποτελεσματικότητά τους επηρεάζεται από την απουσία κεντρικού σχεδιασμού και συντονισμού τόσο των δράσεων, όσο και της ατζέντας των προτεραιοτήτων.

Τα ευρήματα της εργασίας προκύπτουν από μελέτη δευτερογενών πηγών, δηλαδή από εκθέσεις/μελέτες Μη Κυβερνητικών Οργανώσεων, Διεθνών Οργανισμών και από ακαδημαϊκή βιβλιογραφία. Ακολουθείται η συγκριτική μέθοδος, κατά την οποία ερευνάται το ίδιο ζήτημα σε δύο διαφορετικές περιοχές των Δυτικών Βαλκανίων, εν προκειμένω της Βοσνίας και του Κοσσόβου. Η βιβλιογραφική προσέγγιση και επισκόπηση της δράσης των ΜΚΟ μεθοδολογικά προσφέρεται, ώστε να αναδειχθούν και να αξιοποιηθούν συνθετικά μια σειρά από δεδομένα που αφορούν στην κρίσιμη δεκαετία 1990/1992-2000/2002, ώστε να αναδειχθεί το πώς και το αν η αποκέντρωση των κρατικών παρεμβάσεων έχει ως αποτέλεσμα, εντέλει, η Κοινωνία των Πολιτών να δημιουργήσει νέες μορφές διακυβέρνησης με άτυπες και συχνά μη ελεγχόμενες λειτουργίες, όπως προαναφέρθηκε.

Η έκταση της επιρροής που άσκησε η διεθνής κοινότητα και ο βαθμός παρέμβασής της στις χώρες αυτές παρέχουν μια εξαιρετική ευκαιρία και, θεωρητικά, ένα ιδανικό περιβάλλον για την εξέταση διαφόρων πτυχών της βοήθειας στα Δυτικά Βαλκάνια. Μεταξύ αυτών το μεγαλύτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν η Βοσνία-Ερζεγοβίνη και το Κόσσοβο, όπου ο αριθμός των ΜΚΟ και το μέγεθος της οικονομικής βοήθειας ήταν μεγαλύτερα. Γι' αυτόν το λόγο, επιλέγονται ως περιπτώσιολογικές μελέτες.

Πλαίσιο της μελέτης. Ερευνητικά ερωτήματα.

Οι Μη Κυβερνητικοί Οργανισμοί/ Μη Κυβερνητικές Οργανώσεις (ΜΚΟ) [Non Governmental Organizations (NGO)] ορίζονται ως οντότητες, αφενός, διακριτές από τις κυβερνήσεις των χωρών στις οποίες ιδρύονται, αναγνωρίζονται, δραστηριοποιούνται και, αφετέρου, ως μη κερδοσκοπικές. Ως οντότητες διακριτές από την Κυβέρνηση ή τις Κυβερνήσεις των χωρών δράσης τους νοούνται, επειδή η δράση τους, ενώ εμπίπτει σε πεδία της κρατικής διακυβέρνησης (π.χ. υγεία, εκπαίδευση, εξωτερική πολιτική), δεν προσδιορίζεται από τον κρατικό μηχανισμό, αν και διασταυρώνεται με αυτόν. Η εμπλοκή των ΜΚΟ σε ποικίλα πεδία της κρατικής (ή/και διακρατικής ή/και υπερεθνικής/ διεθνικής) διακυβέρνησης αναδεικνύει τον κυβερνητικό ρόλο τον οποίο αναδέχονται ρητά, άρρητα ή υπόρρητα, σε ένα πλαίσιο δράσης που, ενώ γειτνιάζει ή/και διασταυρώνεται με το κράτος (ή/και τους διεθνείς οργανισμούς), δεν ταυτίζεται με αυτό (/αυτούς). Υπ' αυτήν την έννοια, η δράση των ΜΚΟ καθιστά ορατό ένα νέο παράγοντα άσκησης πολιτικής και εξουσίας, ο οποίος διατέμνει το κράτος, τους διεθνείς/υπερεθνικούς οργανισμούς και τον ιδιωτικό τομέα και, συγχρόνως, καταλαμβάνει μέρος του πεδίου των παραδοσιακών κρατικών λειτουργιών. Μάλιστα, σε πολλές χώρες του Τρίτου Κόσμου οι ΜΚΟ «τείνουν να υποκαταστήσουν τη λειτουργία του κράτους» (Σκλιάς, 2002: 29).

Η δυναμική ανάπτυξη του νέου αυτού κοινωνικού, οικονομικού και, εν πολλοίς, πολιτικού και ιδεολογικού χώρου/παράγοντα στο πλαίσιο του διεθνούς συστήματος, εγείρει ζητήματα που αφορούν τόσο στην νομική/θεσμική υπόσταση των ΜΚΟ, όσο και στο περιεχόμενο, στη φιλοσοφία, στην ηθική και στη στοχοθεσία της δράσης τους, στον οικονομικό έλεγχο τους εκ μέρους των αιρετών φορέων εξουσίας και διακυβέρνησης και στην αξιολόγηση/αποτίμηση της δράσης τους. Υπ' αυτήν την έννοια, τόσο ο προσδιορισμός «μη κυβερνητικοί οργανισμοί», όσο και η ανάγνωση «μη-κρατικοί οργανισμοί» ισορροπεί στο νέο μεταϊχμιακό χώρο τον οποίο η ίδια η δράση τους παράγει και οριοθετεί: χώρος μη κρατικός, ιδιωτικός, εθνικός και υπερεθνικός, μη κερδοσκοπικός, αλλά (και) χρηματοδοτούμενος από κρατικούς / υπερεθνικούς φορείς.

Η δράση των ΜΚΟ καλύπτει ένα συνεχώς διευρυνόμενο φάσμα: οικονομία, αναπτυξιακά προγράμματα και αειφορία, προστασία του περιβάλλοντος, εκδημοκρατισμός και ανθρώπινα δικαιώματα, δικαιώματα των γυναικών, προστασία των προσφύγων, ανθρωπιστική βοήθεια κλπ. (Demirci, 2013: 5).

Θεμελιώδες στοιχείο διαφοροποίησης των ΜΚΟ από φορείς με αντίστοιχη δράση είναι η εθελοντική εργασία της πλειονότητας των μελών τους, ενώ οι πόροι τους προέρχονται από επιχορηγήσεις κρατικών και διεθνών φορέων, ιδιωτικών επιχειρήσεων και από δωρεές των μελών τους (Demirci, 2013: 6). Τα στοιχεία είναι χαρακτηριστικά: από το 1,5% που ήταν η κρατική συμμετοχή στον προϋπολογισμό των ΜΚΟ στη δεκαετία του 1970, πλησίασε το 40% στη δεκαετία του 1990 (Σκλιάς, 2002: 49 · Χουλιάρης, 2002: 100). Οι άμεσα εξαρτώμενες (και (συν-)χρηματοδοτούμενες από τις εθνικές κυβερνήσεις ΜΚΟ, οι GONGOs [Government-Organized Non Governmental Organizations], αυξάνονται συνεχώς (Σημίτη, 2002: 75). Συμβαίνει, επίσης, τα κράτη να ζητούν προσφορές από ΜΚΟ για την υλοποίηση ενός έργου του οποίου έχουν

προηγούμενως κάνει εκτίμηση. «Έτσι οι ΜΚΟ μετατρέπονται ουσιαστικά από εταίροι (partners) των κυβερνήσεων σε προμηθευτές (contractors) τους», δημιουργώντας με αυτόν τον τρόπο μια κουλτούρα προμηθευτή (Tony Vaux, 2001 στο Χουλιάρας, 2002 : 100).

Έχει επισημανθεί ότι η περίοδος κατά την οποία οι ΜΚΟ αυξάνονται αριθμητικά, αλλά και διευρύνουν τα αντικείμενα δράσης τους, είναι η περίοδος των νεοφιλελεύθερων πολιτικών, με την έννοια ότι ο νεοφιλελευθερισμός ασκεί στο παγκόσμιο σύστημα έντονες πιέσεις για ταχύτατες και δραματικές αλλαγές. Οι εντάσεις των αλλαγών αυτών και ιδιαίτερα οι εμπόλεμες συγκρούσεις, δημιουργούν το πεδίο στο οποίο οι ΜΚΟ δραστηριοποιούνται. Στο πλαίσιο αυτό «οι ΜΚΟ συμμετέχουν ολοένα και περισσότερο σε ένα σύστημα που έχει δημιουργηθεί και καθοδηγείται από τα κράτη – δωρητές, μεταφέροντας τα κεφάλαια, το Λόγο (*discourse*) και τις πρακτικές των κρατών σχεδόν σε ολόκληρο τον κόσμο» (Φραγκονικολόπουλος & Χαρίτος, 2007: 156). Σε μια εποχή πολιτισμικού πλουραλισμού, ανακατανομής της εξουσίας και «απομάκρυνσης από το κρατοκεντρικό μοντέλο της οικονομίας» το έθνος-κράτος επαναπροσδιορίζεται και οι λειτουργίες του χαρακτηρίζονται από φυγόκεντρες τάσεις, καθώς ποικίλες ομάδες διεκδικούν αυτονομία στη δράση τους (Σκλιάς, 2002: 39, 40, 42, 45). Οι νεοφιλελεύθερες πολιτικές ενσωματώνουν τις οργανώσεις αυτές ως απαραίτητους παράγοντες στη διοίκηση της εκάστοτε χώρας. Κατά τις νεο-λειτουργικές προσεγγίσεις, η διάχυση των δράσεων συνιστά διάχυση των εξουσιών και «δημιουργούνται νέα κέντρα αποφάσεων, τα οποία έχουν τη δύναμη που παλαιότερα μόνο τα κράτη διέθεταν», ενώ παράλληλα είναι σαφής η απουσία μιας υπερεθνικής αρχής (Σκλιάς & Χουλιάρας 2002: 38). Οι κοινωνικές υπηρεσίες που παραδοσιακά παρέχονται από το κράτος παραδίδονται σε ιδιωτικούς φορείς, δηλαδή στη συγκεκριμένη περίπτωση στις ΜΚΟ (Hameiri, 2010: 4). Με άλλα λόγια, οι ΜΚΟ δεν είναι μια ‘ακούσια’ έκβαση της δυναμικής του συστήματος, αλλά ένα ουσιαστικό εργαλείο για την επίτευξη πολιτικών και οικονομικών στόχων. Παρέχοντας κοινωνικές υπηρεσίες στήριξης των ευπαθών ομάδων, όπως π.χ. οι γυναίκες ή οι άνεργοι, αφενός, με τα επιχειρήματά τους αρθρώνουν Λόγο (*discourse*) για τα ζητήματα αυτά και, αφετέρου, υλοποιούν πολιτική, η οποία περιορίζει την ευθύνη του κοινωνικού κράτους και των υπηρεσιών πρόνοιας. Αυτό το οποίο υπόρρητα αρθρώνεται στο επίπεδο του Λόγου (*discourse*) αποκτώντας μια όλο και ισχυρότερη δυναμική, συνιστά, ταυτοχρόνως, και μια παραδοχή και μια συγκεκριμένη πολιτική επιλογή: ό,τι κάνει μια ΜΚΟ, δεν χρειάζεται να το κάνει το κράτος.

Οι ΜΚΟ παγκοσμίως, αλλά και στις χώρες των Δυτικών Βαλκανίων (Δ.Β.) έχουν αυξηθεί σε αριθμό και αποτελούν πλέον τον τρίτο μεγάλο παράγοντα μετά από τους κρατικούς οργανισμούς και τον ιδιωτικό τομέα. Μάλιστα, η δυναμική των ΜΚΟ με διεθνή δράση και αναγνώριση του έργου τους, είναι τόσο ισχυρή, ώστε με την παρουσία τους στα διεθνή fora, στα οποία επίσημα προσκαλούνται ως παρατηρητές ή και ως ισότιμοι συνομιλητές, συμμετέχουν με συγκεκριμένες προτάσεις (Position Papers) στη χάραξη πολιτικής. Το άρθρο 71 του Χάρτη των Ηνωμένων Εθνών προβλέπει διαβουλεύσεις μεταξύ των ΜΚΟ και οργάνων του Οργανισμού (Σκλιάς, 2002: 58, 60). Αυτό από την πλευρά των ΜΚΟ προϋποθέτει ότι προσαρμόζονται σε διαφορετικές δυναμικές, ανάλογα με τις εκάστοτε συνθήκες, ότι μπορούν να διαδραματίζουν ρόλο σε διάφορα επίπεδα κατά τη διαδικασία χάραξης πολιτικής, όπως π.χ. να εμπλέκονται στη

διαδικασία καθορισμού της ατζέντας, στην προετοιμασία του σχεδίου λήψης αποφάσεων, στην εφαρμογή και στην αξιολόγηση της πολιτικής. Χαρακτηριστικά παραδείγματα αποτελούν ο Ερυθρός Σταυρός, η Greenpeace, οι Γιατροί χωρίς Σύνορα.

Σε γενικές γραμμές, οι ρόλοι τους οποίους αναδέχονται οι ΜΚΟ έχουν τη μορφή υποστήριξης, ενημέρωσης και ευαισθητοποίησης των κοινωνιών ή των κοινωνικών ομάδων αναφοράς. Παρέχουν βοήθεια στους υπευθύνους αξιωματούχους για τη χάραξη πολιτικής, καθώς διαθέτουν μέλη με εξειδικευμένες γνώσεις, τεχνογνωσία και ικανότητα σχεδιασμού ολοκληρωμένων προτάσεων. Με το να δημιουργούν νέους τρόπους προσέγγισης των ζητημάτων και χρησιμοποιώντας μέσα και μηχανισμούς τους οποίους δεν διαθέτουν πάντα οι κυβερνήσεις ή οι κοινωνίες στις οποίες δραστηριοποιούνται, οι ΜΚΟ διεκδικούν ολοένα και ευρύτερα και πιο εξειδικευμένα πλαίσια δράσης (Demirci, 2013:9). Η ευελιξία και η ταχύτητα ανταπόκρισης των ΜΚΟ στις αναφυόμενες κάθε φορά ανάγκες είναι χαρακτηριστική, καθώς δεν ακολουθούν αυστηρά τις γραφειοκρατικές διαδρομές και δεσμεύσεις των κρατικών οργανισμών. Υπάρχουν, μάλιστα, περιπτώσεις στις οποίες η ακτιβιστική δράση τους ισορροπεί στο όριο της νομιμότητας (π.χ. Greenpeace).

Η αναδοχή εκ μέρους των ΜΚΟ ποικίλων ρόλων και η επιτέλεση συγκεκριμένων έργων, τα οποία παραδοσιακά αποτελούσαν αντικείμενο των θεσμικών φορέων άσκησης πολιτικής, δεν αποτελεί μια διαδικασία μονόδρομη, δηλαδή από τα κράτη προς αυτές. Αντιθέτως, οι ποικίλων ιδεολογικών κλπ. αφητηριών πρωτοβουλίες των ΜΚΟ και η ταχύτερη ανταπόκρισή τους στις εκάστοτε και εκασταχού αναφυόμενες ανάγκες, σε καιρό ειρήνης ή πολέμου, τις καθιστά ισχυρές και ευέλικτες «μονάδες»/οντότητες σχεδιασμού και ανάληψης πρωτογενούς ad hoc πολιτικής και, επομένως, σε μονάδες (οντότητες/παράγοντες) αυτόνομης δράσης. Υπ' αυτήν την έννοια, ασκώντας πίεση (lobbying) διεκδικούν από τους κυβερνητικούς θεσμούς ανταπόκριση, νομιμοποίηση και χρηματοδότηση της δράσης τους (Τυροπώλη, 2007: 43). Η νομική αναγνώριση των ΜΚΟ από τους κυβερνητικούς φορείς και η ανάπτυξη δράσης παραπληρωματικά προς τις κρατικές και διεθνείς πολιτικές είναι η ορατή πλευρά της δυνατότητας που έχουν οι ΜΚΟ να επιλέγουν, να διαμορφώνουν, αλλά και να αναλαμβάνουν την επιτέλεση πολιτικών, οι οποίες σχεδιάζονται από αυτές τις ίδιες και όχι από τους παραδοσιακούς και αιρετούς φορείς διακυβέρνησης.

Η δράση μιας τοπικής και περιορισμένης εμβέλειας ΜΚΟ δεν καθιστά άμεσα ορατό αυτό που αναδύεται ως νέος τρόπος διακυβέρνησης στο πλαίσιο της παγκοσμιοποίησης: η ανάπτυξη και η ισχυροποίηση μεμονωμένων διεθνών ΜΚΟ ή ΜΚΟ οργανωμένων σε δίκτυα άσκησης πολιτικής μετατοπίζει ένα μεγάλο μέρος της λήψης των αποφάσεων για τις πολιτικές από την κεντρική εξουσία σε ομάδες ή οργανισμούς, η νομιμοποίηση των οποίων δεν προϋποθέτει την έγκριση της κοινωνίας που αποδέχεται τη δράση τους ή που τις χρηματοδοτεί. Δεύτερον, η δυνατότητα να ελεγχθεί και να αξιολογηθεί η δράση τους από τα κράτη γίνεται όλο και πιο δύσκολη, όσο αυτές ενισχύονται. Τρίτον, η αποκέντρωση της εξουσίας από το κράτος προς την Κοινωνία των Πολιτών, μολονότι θεωρητικά λειτουργεί στην κατεύθυνση του εκδημοκρατισμού και της συμμετοχικότητας, δεν συνεπάγεται ότι διασφαλίζει την ισότιμη συμμετοχή όλων των πολιτών σε ανάλογες δράσεις και επομένως, στη συνδιαμόρφωση πολιτικών. Άλλωστε, η οργανωτική δομή των ΜΚΟ, εντέλει, ευνοεί τον

συγκεντρωτισμό σε ό,τι αφορά στη λήψη των αποφάσεων (Σημίτη, 2002: 22). Τέλος, οι ΜΚΟ επηρεάζουν τις εθνικές κυβερνήσεις, τα θεσμικά όργανα και τις εθνικές και πολυεθνικές εταιρείες. Οι αποφάσεις τους, επομένως, μπορούν να αποβούν καθοριστικές για την προώθηση ή την ανάσχεση μιας δημόσιας πολιτικής (Simmons, 1998: 2).

Δομή της εργασίας.

Στο πρώτο κεφάλαιο της εργασίας θα γίνει λόγος για τη δραστηριότητα και τους στόχους των ΜΚΟ στη Βοσνία, καθώς και τις αδυναμίες και τις παθογένειες της δράσης τους στη χώρα αυτή. Στο δεύτερο κεφάλαιο θα γίνει λόγος για τα χαρακτηριστικά, το αντικείμενο και τους στόχους των ΜΚΟ στο Κόσοβο. Στο ίδιο κεφάλαιο θα επισημανθούν οι δυσλειτουργίες και οι παθογένειες των ΜΚΟ στο Κόσοβο, καθώς επίσης, η σχέση των δωρητών με τις INGOs [International Non Governmental Organizations] και η σχέση των LNGOs [Local Non Governmental Organizations] με τις INGOs. Τέλος, θα διατυπώσουμε τα συμπεράσματα από τις παρατηρήσεις μας, 1^{ov} για το ρόλο των ΜΚΟ κατά την κρίσιμη δεκαετία του 1990 στα Δυτικά Βαλκάνια και 2^{ov} για τις «υβριδικές»/αναφυόμενες μορφές διακυβέρνησης και εξουσίας μέσω της δράσης των ΜΚΟ.

Οι ΜΚΟ στα Δυτικά Βαλκάνια

Τα Βαλκάνια γνώρισαν τη δυναμική δράση των ΜΚΟ τα τελευταία 30 χρόνια. Ο ρόλος των ΜΚΟ στις χώρες αυτές, δηλαδή στην Αλβανία, τη Βοσνία- Ερζεγοβίνη, την Κροατία, τη Σλοβενία, την Πρώην Γιουγκοσλαβική Δημοκρατία της Μακεδονίας (ΠΓΔΜ), το Μαυροβούνιο, τη Σερβία και το Κοσσυφοπέδιο δεν είναι μονοσήμαντος, ούτε περιορίζεται στους ρητούς στόχους. Τόσο οι δωρητές, όσο και οι ΜΚΟ ανέλαβαν ένα δύσκολο έργο. Βοήθησαν χώρες εθνικά διαιρεμένες, στις οποίες οι πληθυσμοί είχαν βιώσει δραματικές συγκρούσεις, χώρες με αδύναμες κρατικές δομές, οι οποίες προσπαθούσαν να ξεπεράσουν το κομμουνιστικό τους παρελθόν, τόσο σε πολιτικό όσο και σε οικονομικό επίπεδο (Tzifakis & Huliaras, 2013: 2). Ο ρητός κοινός στόχος της διεθνούς βοήθειας στη Βοσνία ήταν ο εκδημοκρατισμός: δηλαδή, η στροφή προς τις αστικές κοινοβουλευτικές δημοκρατίες, η εγκατάλειψη των μορφών διακυβέρνησης που είχαν παγιωθεί στο πλαίσιο της ενιαίας Γιουγκοσλαβίας και της πρόσδεσής της στο Ανατολικό Μπλοκ (Iancu & Ungereau, 2013: 209). Οι αλλαγές αυτές μετατόπισαν γεωγραφικά, αντίστοιχα, και τους στόχους της διεθνούς αναπτυξιακής πολιτικής και τη δράση των ΜΚΟ (Σημίτη, 2002: 80). Η μακρινή Ιαπωνία π.χ. είχε ήδη δραστηριοποιηθεί στα Βαλκάνια πριν από τον πόλεμο της δεκαετίας του 1990 για γεωοικονομικούς λόγους. Στη συνέχεια, όμως, οι ανάγκες που δημιούργησε η εμπόλεμη σύγκρουση στις χώρες αυτές απορρόφησαν μεγάλο μέρος της ιαπωνικής βοήθειας ύψους 1,5 δις δολαρίων το οποίο προσέφερε ως βοήθεια για τον εκδημοκρατισμό, τα ανθρώπινα δικαιώματα, για προγράμματα καταπολέμησης της φτώχειας (Χουλιάρης, 2007: 90, 102). Η Ε.Ε. προσέφερε βοήθεια (PHARE, OBNOVA) υιοθετώντας την αρχή της αιρεσιμότητας, προκειμένου να ασκηθεί πίεση στις χώρες αυτές και να προχωρήσουν στις απαιτούμενες μεταρρυθμίσεις, ώστε να ομαλοποιήσουν τη διακυβέρνησή τους και να μπορέσουν στη

συνέχεια να ανταποκριθούν στα προαπαιτούμενα της ευρωπαϊκής διεύρυνσης (Τζιφάκης & Χουλιάρης, 2007: 24).

Το μεγαλύτερο ποσοστό της διεθνούς βοήθειας στην περιοχή διοχετεύθηκε μέσω των ΜΚΟ, οι οποίες λειτούργησαν ως οχήματα για την εξασφάλιση της οικονομικής, πολιτικής και κοινωνικής αλλαγής των χωρών αυτών κατά τη μετάβασή τους από τη σοσιαλιστική διακυβέρνηση στον κοινοβουλευτισμό και την αστική δημοκρατία. Η αύξηση των ΜΚΟ δεν παρατηρείται μόνο επειδή με αυτόν τον τρόπο καλύπτονται οι ανάγκες των κοινωνιών αυτών. Πολλές από τις ξένες ενισχύσεις διανεμήθηκαν μέσω των ΜΚΟ, άλλοτε ως αποτέλεσμα μιας ιδεολογικής παραδοχής, ότι δηλαδή οι ΜΚΟ αποτελούν δομικές μονάδες της ανοιχτής και αποκεντρωμένης δημοκρατίας και άλλες φορές με τη βεβαιότητα ότι οι ΜΚΟ είναι λιγότερο γραφειοκρατικές και πιο αποτελεσματικές από τους κρατικούς φορείς (Karajkon, 2007: 3). Στις χώρες των Δυτικών Βαλκανίων, όπως και αλλού, ορισμένες ΜΚΟ έχουν λάβει θέση εναντίον συγκεκριμένων πολιτικών του κράτους, ενώ άλλες λειτουργούν στην ίδια κατεύθυνση και σε συνεργασία με αυτό (Demirci, 2013: 7).

Η συνεισφορά των αναπτυξιακών ΜΚΟ είναι ιδιαίτερα σημαντική, καθώς έχουν προσφέρει στην αντιμετώπιση των προβλημάτων που βίωσαν και βιώνουν οι πολίτες των Βαλκανίων (Φραγκονικολόπουλος & Χαρίτος, 2007: 148). Ένα σύνολο από επιτυχή έργα είναι αποτέλεσμα της δράσης τοπικών και διεθνών ΜΚΟ, οι οποίες προσέφεραν και προσφέρουν βασικές υπηρεσίες, για την αντιμετώπιση των συνεπειών της μετάβασης της οικονομίας των χωρών αυτών από τον κρατικό έλεγχο στην οικονομία των αγορών ή συμπληρώνουν τα κυβερνητικά κοινωνικά προγράμματα (Sampson, 2002: 9).

Ωστόσο, η πιο τραυματική συνέπεια του πολέμου ήταν η ανθρωπιστική κρίση, σε μια περιοχή με διαλυμένες κρατικές δομές. Σχεδόν 2.000.000 άνθρωποι εγκατέλειψαν τις εστίες τους. Στο Κόσσοβο μετακινήθηκαν 230.000 και 560.000 εντός της Σερβίας και της Βοσνίας-Ερζεγοβίνης (Κατσιβελάκη, 2002 : 299 · Mair, 2015). Οι δυσκολίες για την επιστροφή των προσφύγων ήταν μεγάλες και σύνθετες: πολλές φορές προσέκρουε σε ρητή άρνηση από την κυβέρνηση ή τις τοπικές αρχές και σε αρνητικές τοπικές κοινωνίες. Οι κρατικές και οι τοπικές αρχές δεν διέθεταν τις κατάλληλες υποδομές και δεν ήταν έτοιμες να ρυθμίσουν τα νομικά ζητήματα που προέκυπταν π.χ. σχετικά με τις ιδιοκτησίες. Το αποτέλεσμα ήταν οι πρόσφυγες να εγκλωβίζονται σε εθνοτικά γκέτο και να έχουν ελάχιστες ευκαιρίες επαγγελματικής αποκατάστασης (Κατσιβελάκη, 2002: 299).

Σε ό,τι αφορά στους οικονομικούς πόρους των ΜΚΟ που δραστηριοποιήθηκαν την περίοδο αυτή στα Βαλκάνια, περισσότερο από το 90% της χρηματοδότησής τους προέρχεται από ξένους χορηγούς. Διαπιστώνουμε ότι η σύνδεση μεταξύ της εξωτερικής βοήθειας στα Βαλκάνια και του αναδυόμενου κόσμου της Κοινωνίας των Πολιτών είναι πολύ στενή. Η επίσημη αναπτυξιακή βοήθεια προς τα Δυτικά Βαλκάνια από το 1990 έως το 2005, χωρίς να υπολογίζεται η βοήθεια από ιδιωτικές πηγές, ήταν περίπου 40 εκατομμύρια δολάρια. Ένα μικρό μόνο ποσοστό αυτού του ποσού πήγε στις τοπικές ΜΚΟ (LNGOs) (Karajkon, 2007: 2). Όπως αναφέρουν οι Τζιφάκης & Χουλιάρης (2007: 17-18) η αναπτυξιακή βοήθεια προς τα Βαλκάνια από το 1999 και εξής ήταν 5 δις ευρώ ετησίως, έναντι των 14 – 18 δις ευρώ που διατέθηκαν κατά το ίδιο διάστημα στην Αφρική, περιοχή με 14πλάσιο πληθυσμό από αυτόν των Βαλκανίων.

Κεφάλαιο 1. Η δράση των ΜΚΟ στη μεταπολεμική Βοσνία-Ερζεγοβίνη.

Στο Κεφάλαιο αυτό θα αναφερθούμε στην ανάγκη της Βοσνίας-Ερζεγοβίνης για βοήθεια μετά τη λήξη του πολέμου (Μάρτιος 1992 – Δεκέμβριος 1995) και στη δράση των ΜΚΟ για το σκοπό αυτό. Το παράδειγμα της Βοσνίας προσφέρεται για τη μελέτη της δράσης των ΜΚΟ και των διεθνών δωρητών στα Δυτικά Βαλκάνια, καθώς δέχτηκε από τη διεθνή κοινότητα τη μεγαλύτερη βοήθεια μεταξύ των χωρών των Δυτικών Βαλκανίων. Τέλος, θα επισημανθούν οι αδυναμίες και τα φαινόμενα διαφθοράς των ΜΚΟ που συμμετείχαν στη μεταπολεμική ανασυγκρότηση της Βοσνίας.

1.1 Η δραστηριότητα των ΜΚΟ στη Βοσνία: Φορείς, τομείς δραστηριοποίησης και χρηματοδότηση.

Στη Βοσνία οι εχθροπραξίες έληξαν με διεθνή παρέμβαση και με αεροπορικούς βομβαρδισμούς από τις δυνάμεις του ΝΑΤΟ τον Σεπτέμβριο του 1995. Η Συνθήκη του Dayton [Dayton Peace Agreement, 1995] επισφράγισε τη λήξη του πολέμου. Οι συνέπειες των ένοπλων συγκρούσεων στη Βοσνία-Ερζεγοβίνη ήταν δραματικές: βομβαρδισμένες πόλεις, κατεστραμμένοι δρόμοι και υποδομές, οικονομική δραστηριότητα σε συνεχή ύφεση. Είχε καταστραφεί το 40% των γεφυρών, το 50% των σχολείων, το 30% των νοσοκομείων και η ανεργία πλησίαζε το 70%. Η λήξη του πολέμου, βρήκε τη Βοσνία με μειωμένο το ΑΕΠ κατά 80% και το προσφυγικό πρόβλημα ιδιαίτερα έντονο: ανυπομονησία των προσφύγων για επιστροφή στις εστίες τους, καθυστέρηση από την πλευρά του κράτους στην ενεργοποίηση του νόμου που αφορούσε στις ιδιοκτησίες, δεδομένου ότι πολλές απ' αυτές είχαν καταπατηθεί και η χρήση των σπιτιών από τους ιδιοκτήτες προϋπέθετε μεγάλο αριθμό εντολών έξωσης των καταπατητών (Κατσιβελάκη, 2002: 300· Mair, 2015).

Οι υλικές και κοινωνικές συνέπειες και κυρίως η ανθρωπιστική κρίση από τις βίαιες συγκρούσεις στη Βοσνία επέτειναν την ανάγκη για άμεση και με συνοπτικές διαδικασίες παροχή διεθνούς βοήθειας, για την ταχύτερη δυνατή ανασυγκρότηση (Sterland, 2006: 15). Πιο συγκεκριμένα, σύμφωνα με ένα πρόγραμμα της ΕΕ για τη χαρτογράφηση των ΜΚΟ στη Βοσνία, το οποίο υλοποιήθηκε το 1997, εντοπίστηκαν ΜΚΟ οι οποίες αποσκοπούσαν στον εθελοντισμό, στα ανθρώπινα δικαιώματα, στα δικαιώματα των γυναικών, στα δικαιώματα των προσφύγων/επαναπατριζομένων, στην ψυχοκοινωνική βοήθεια, στην ανασυγκρότηση και ανοικοδόμηση των κοινωνικών υποδομών, στην ενίσχυση του κοινωνικού κράτους και του κράτους πρόνοιας, καθώς και του κράτους δικαίου. Το 1996 στη Βοσνία – Ερζεγοβίνη δρούσαν 223 διεθνείς ΜΚΟ (INGOs [International Non Governmental Organizations]), οι οποίες ανέπτυξαν ποικιλία δράσεων, με βασικούς στόχους την εξομάλυνση των σχέσεων μεταξύ των αντίπαλων εθνοτήτων, τη συμφιλίωση, την οικοδόμηση της κοινωνίας των πολιτών, την ενίσχυση του εθελοντισμού, την οικονομική ανασυγκρότηση. Η αποκατάσταση των υλικών και κοινωνικών υποδομών που υπέστησαν βλάβες λόγω του πολέμου, η θεμελίωση της δημοκρατίας, η προώθηση της πολυπολιτισμικότητας ήταν, επίσης, στόχοι τους.

Επιδίωξαν την εφαρμογή μιας σειράς μεταρρυθμίσεων, για να προαγάγουν τη σταθερότητα, τη βιώσιμη ανάπτυξη και την αειφορία, τη βελτίωση των κρατικών θεσμών (Sterland, 2006:15· Liargovas & Tzifakis, 2013:2· Pelz, 2015: 88-89· Mair, 2015). «*To 2004, πάνω από 8.000 ΜΚΟ και μη κερδοσκοπικοί οργανισμοί ήταν εγγεγραμμένοι στη Βοσνία – Ερζεγοβίνη, αλλά ο αριθμός των ενεργών οργανώσεων εκτιμάται, γενικά, ότι κυμαινόταν μεταξύ 500 και 1.500*». Επιπλέον, υπήρχε ένας αυξανόμενος, όχι, όμως, εξακριβωμένος αριθμός ανεπίσημων ομάδων (Barnes et al., 2004 όπ. αναφ. Sterland, 2006: 6).

Τα προβλήματα συνοχής και διακυβέρνησης είναι φυσικό να αναγνωρίζονται ως ζητήματα άμεσης προτεραιότητας. Άλλωστε, οι εθνοτικοί και θρησκευτικοί διαχωρισμοί ήταν αυτοί που τροφοδότησαν σε μεγάλο βαθμό και με ποικίλους τρόπους την εμπόλεμη σύγκρουση (Μαραβέγιας, 2016: 303). Ρητός και κοινός στόχος της διεθνούς βοήθειας στη Βοσνία ήταν ο εκδημοκρατισμός: δηλαδή, η στροφή προς τις αστικές κοινοβουλευτικές δημοκρατίες και η εγκατάλειψη των μορφών διακυβέρνησης που είχαν παγιωθεί στο πλαίσιο της ενιαίας Γιουγκοσλαβίας κατά την περίοδο της πρόσδεσής της στο Ανατολικό Μπλοκ (Iancu & Ungereau, 2013: 209).

Σχεδόν δύο δεκαετίες μετά την εμπόλεμη σύγκρουση η δράση των ΜΚΟ είναι ακόμη αναγκαία. «*Οι δομικές δυσλειτουργίες οφείλονται στην απουσία ισχυρού κεντρικού κράτους, το οποίο έχει αυξημένες αρμοδιότητες μόνο σε θέματα εξωτερικής οικονομικής πολιτικής. Σε εσωτερικό επίπεδο το μόνο ισχυρό κεντρικό όργανο με ενισχυμένες δικαιοδοτικές αρμοδιότητες είναι το Συνταγματικό Δικαστήριο. Πέραν αυτού οι πολίτες βλέπουν με δυσπιστία τους υπόλοιπους κρατικούς θεσμούς.*» Έτσι, «*σε μια χώρα όπου οι κρατικές δομές υπολειτουργούν λόγω διαφθοράς και νεποτισμού είναι λογικό να δραστηριοποιούνται μη κυβερνητικοί φορείς*».

Η Βοσνία έλαβε μεγάλα ποσά για την ανασυγκρότηση. Η βοήθεια κατά τα δύο πρώτα μεταπολεμικά χρόνια ήταν η υψηλότερη από οποιαδήποτε άλλη βοήθεια ανοικοδόμησης κράτους παρασχέθηκε μετά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο. Η βοήθεια αυτή επέτρεψε την σχετικά άμεση αποκατάσταση υποδομών και βασικών διοικητικών και κοινωνικών υπηρεσιών της χώρας (Sampson, 2002).

Οι δωρήτριες χώρες χρηματοδότησαν διεθνείς ΜΚΟ (INGOs) και τοπικές ΜΚΟ (LNGOs), για να επιτελέσουν μια τεράστια ποικιλία δραστηριοτήτων. Ο ρόλος τους δεν ήταν μόνο οικονομικός: η εμπλοκή της Παγκόσμιας Τράπεζας (W.B.) π.χ. ήταν τόσο οικονομική, όσο και συμβουλευτική. Δημιούργησε ειδικό ταμείο για τη Βοσνία-Ερζεγοβίνη και εκτιμάται πως διέθεσε 5,4 δισεκατομμύρια δολάρια (Γρώπα, 2007: 126), και, επιπλέον, συντόνισε και ενεργοποίησε ένα δίκτυο δωρητών. Η Παγκόσμια Τράπεζα «*έχει συντονίσει πάνω από πενήντα αναπτυξιακά προγράμματα στη Βοσνία, τα οποία αφορούσαν στα δίκτυα συγκοινωνίας, στην ενέργεια και ηλεκτροδότηση, στην υγεία, στην παιδεία αλλά και στον αγροτικό τομέα. Υποστήριξε τη μεταρρύθμιση του δημόσιου τομέα και την ανάπτυξη του ιδιωτικού τομέα. Η Βοσνία πέρασε ένα μεταβατικό στάδιο, από τη μεταπολεμική ανασυγκρότηση, στην ενεργό συμμετοχή στην οικονομία της αγοράς και τον εκδημοκρατισμό*» (Γρώπα, 2007: 129). Τα κείμενα στρατηγικής για τη μείωση της φτώχειας αποτέλεσαν μέρος της συμβουλευτικής παρέμβασης της Παγκόσμιας Τράπεζας. Η Βοσνία τα έθεσε σε εφαρμογή μόλις το 2004 (Γρώπα, 2007: 117).

Ο Οργανισμός Ηνωμένων Εθνών για τη Διεθνή Ανάπτυξη (USAID) χρηματοδότησε περισσότερα από 1.600 έργα επισκευής υποδομών, αξίας 372 εκατομμυρίων δολαρίων) που ήταν απαραίτητα για την επιστροφή στις εστίες τους περισσότερων από 100.000 προσφύγων και εσωτερικά εκτοπισμένων. Η Σουηδική Υπηρεσία Διεθνούς Αναπτυξιακής Συνεργασίας (SIDA) συνέβαλε στην αποκατάσταση / οικοδόμηση περισσότερων από 17.000 κατοικιών και στην επιστροφή τουλάχιστον 57.000 προσφύγων στη Βοσνία (Liargovas & Tzifakis, 2013: 256).

Το 2007 το Ίδρυμα Mott διέθεσε περισσότερο από 1 εκατομμύριο δολάρια, ενώ συνέχισε να διανέμει κατά μέσο όρο 0,5 εκατομμύριο δολάρια ετησίως απευθείας σε ΜΚΟ. Το σύνολο των ποσών αυτών αντικατοπτρίζει τη βασική παραδοχή των διεθνών χορηγών: η κοινωνία των πολιτών είναι απαραίτητη για τον εκδημοκρατισμό και την οικοδόμηση της ειρήνης στη Βοσνία (Howard, 2009: 37).

Οι γυναικείες οργανώσεις έχουν, επίσης, λάβει σημαντική βοήθεια από την Αμερική. Το 1994, δόθηκε στη ΜΚΟ «Delphi International», επιχορήγηση ύψους 1.195.800 δολαρίων για την προώθηση της ισότιμης συμμετοχής των γυναικών στην κοινωνική, οικονομική και πολιτική ζωή. Η οικονομική ενδυνάμωση των γυναικών, κρίθηκε απαραίτητη, για τη μακροπρόθεσμη ανάπτυξη της κοινωνίας των πολιτών, καθώς οι γυναικείες οργανώσεις συνδέονται όλο και περισσότερο με την οικοδόμηση της δημοκρατίας. Γι' αυτό το σκοπό και ενισχύθηκε η χρηματοδότησή τους (Jill, 2013: 6).

Το 2001-2002, οι χορηγοί έστρεψαν την προσοχή τους όχι μόνο στην οικονομική και κοινωνική ανάπτυξη, αλλά και στη δημιουργία θεσμικών υποδομών, παράλληλα με τη μεταρρύθμιση της κυβερνητικής πολιτικής και διοίκησης. Το μεταβαλλόμενο περιβάλλον των δωρητών παρουσίασε ευκαιρίες για νέους LNGOs, ενώ ανάγκασε πολλούς υπάρχοντες οργανισμούς να προσαρμόσουν το έργο τους σε τομείς στους οποίους δεν είχαν επαρκείς γνώσεις (Sterland, 2006:17).

Μια σημαντική πρωτοβουλία που ξεκίνησε από το 2001, υπό την ηγεσία του Κέντρου Προώθησης της Κοινωνίας των Πολιτών, είναι η δημιουργία μιας μεγάλης ομάδας (KRUZ – «Να εργαστούμε και να επιτύχουμε μαζί»), με περισσότερες από 300 ΜΚΟ, οργανωμένες σε 15 περιφερειακά δίκτυα. Στόχος της ήταν η κατάρτιση ενός σχεδίου για την ανάπτυξη της κοινωνίας των πολιτών στη Βοσνία – Ερζεγοβίνη, καθώς και η προώθηση και η ενίσχυση μιας εγχώριας ηγεσίας για την εκκολλαπτόμενη κοινωνία των πολιτών. Η περίπτωση αυτή αποτελεί ένα σπάνιο παράδειγμα συντονισμού των ΜΚΟ στη Βοσνία – Ερζεγοβίνη (Sterland, 2006:18).

1.2 Η άλλη πλευρά των ΜΚΟ: Αδυναμίες και παθογένειες της δράσης των ΜΚΟ στη Βοσνία – Ερζεγοβίνη

Η δράση των ΜΚΟ δεν αφορούσε μόνο στην ανοικοδόμηση και την ανασυγκρότηση των τραυματισμένων μεταπολεμικών κοινωνιών των Βαλκανίων. Είναι χαρακτηριστική η διαπίστωση των Klarreich and Polman: *«πρόκειται για χώρα όπου οι ΜΚΟ έχουν δημιουργήσει παράλληλα κράτη, πλουσιότερα και πιο ισχυρά από τις ίδιες τις εθνικές κυβερνήσεις»* (Klarreich and Polman, 2012 όπ. αναφ. στο Tzifakis & Huliaras, 2013: 314).

Το ερώτημα που τίθεται είναι το εξής: υπήρχε πραγματικά ανάγκη για τόσες πολλές ΜΚΟ και ποια είναι τα πιθανά μειονεκτήματα αυτού τομέα (Karajkon, 2007:3);

Η Βοσνία είναι κράτος αποτελούμενο από διαφορετικές εθνότητες. Για το λόγο αυτό θα πρέπει κάθε εθνότητα να αντιμετωπίζεται ως ξεχωριστή μονάδα και σύμφωνα με τις βασικές της ανάγκες και, στη συνέχεια, σε σχέση με τη συνολική κοινωνικοοικονομική κατάσταση της χώρας. Ωστόσο, κάτι τέτοιο δεν εφαρμόστηκε στη περίπτωση της Βοσνίας – Ερζεγοβίνης. Θα έπρεπε, δηλαδή, οι δράσεις των ΜΚΟ να έχουν εξειδικευτεί και εναρμονιστεί, ύστερα από μελέτη, με τις ειδικές συνθήκες και την κουλτούρα της Βοσνίας. Η ανασυγκρότησή της παρουσιάζεται αρκετά προβληματική, όσον αφορά στην πολιτική νομιμοποίηση, ιδίως σε τοπικό επίπεδο. Τα εμπόδια αυτά θα μπορούσαν να αντιμετωπιστούν καλύτερα εάν είχε υιοθετηθεί μια σφαιρική στρατηγική για την ανασυγκρότηση και την εθνοτική συμφιλίωση. Γι' αυτό και κάθε κοινότητα θα έπρεπε να αντιμετωπίζεται ως θεμελιώδης μονάδα σύμφωνα με τις βασικές ανάγκες της και στη συνέχεια σε σχέση με τη συνολική κοινωνικοοικονομική κατάσταση της χώρας (Demichelis, 1998: 4).

Εκτός από το ζήτημα της απουσίας πολιτισμικής διαφοροποίησης, χαρακτηριστική υπήρξε και η γεωγραφική ανισοκατανομή. Η παρουσία των περισσότερων ΜΚΟ ήταν αξιοσημείωτα μη αντιπροσωπευτική του γεωγραφικού και δημογραφικού προφίλ της Βοσνίας, καθώς επικεντρώθηκε στις μεγάλες πόλεις Σαράγεβο, Ζένιτσα, Τούζλα και Μπάνια Λούκα, όπου τόσο οι ΜΚΟ όσο και οι δωρητές προτιμούσαν να διατηρούν τα γραφεία τους. Εκείνοι που δραστηριοποιούνται πραγματικά σε ολόκληρη τη χώρα ή που μπορούν να ισχυριστούν ότι εκπροσωπούν τα συμφέροντα των ενδιαφερομένων σε κρατικό επίπεδο, είναι μεταξύ άλλων, το Κέντρο Προώθησης της Κοινωνίας των Πολιτών, το Zene, το Mozaik (κοινοτική ανάπτυξη), το OIA (Κέντρο Πληροφόρησης για τη Νεολαία), το CCI (Κέντρο Πολιτικών Πρωτοβουλιών, συμμετοχή πολιτών και δημοκρατική συμμετοχή), το Helsinki Parliament Gradana (Συνέλευση των Πολιτών του Ελσίνκι) και το IBHI (Ανεξάρτητο Γραφείο Ανθρωπιστικών Θεμάτων, Κοινωνικής Πολιτικής και Προστασίας) (Sterland, 2006:21 Τζιφάκης & Χουλιάρης, 2007: 29).

Επίσης, τα μέτρα που προωθήθηκαν, είτε για το πρόβλημα της διαφθοράς και της αναποτελεσματικότητας των δημοσίων υπηρεσιών, είτε της ανεργίας (η οποία ακόμα και το 2015 βρισκόταν στο 70%), και του κοινωνικού κράτους και του κράτους πρόνοιας, θα έπρεπε να είναι περισσότερο στοχευμένα και ρεαλιστικά. Αυτοί οι τομείς, άλλωστε, συνιστούσαν και τις βασικές προκλήσεις για την ανάπτυξη της χώρας.

Η βιωσιμότητα γενικά και ειδικά η οικονομική βιωσιμότητα των τοπικών ΜΚΟ δημιουργεί σοβαρή ανησυχία. Οι ΜΚΟ ενδέχεται να λαμβάνουν μεταξύ του 70% και 100% των πόρων τους από ξένες πηγές (Barnes at al., 2004). Αυτό έχει ως αποτέλεσμα οι ΜΚΟ να εξακολουθούν να εξαρτώνται σε μεγάλο βαθμό από την εξωτερική χρηματοδότηση, η οποία αποσύρεται ολοένα και περισσότερο, ιδίως κατά τη διάρκεια της παγκόσμιας οικονομικής κρίσης. Πολύ συχνά, π.χ., αναβλήθηκαν προγράμματα κατά της φτώχειας, επειδή οι ιθύνοντες προεξοφλούσαν ότι η εξωτερική βοήθεια θα είναι διαθέσιμη και στο μέλλον (Bartlett 2008: 182).

Οι περισσότεροι από αυτούς τους οργανισμούς τείνουν να επικεντρώνονται σε πρωτοβουλίες πολιτών, θέματα νεολαίας και ανθρώπινα δικαιώματα. Το 7% περίπου των

δραστήριων οργανώσεων ασχολείται με θέματα δημοκρατίας, όπως οι πρωτοβουλίες πολιτών, η προώθηση και η ενίσχυση της κοινωνίας των πολιτών και τα ανθρώπινα δικαιώματα. Ο αριθμός των ενεργών ΜΚΟ από μόνος του δεν παρέχει μια πλήρη εικόνα της δύναμης της κοινωνίας των πολιτών. Ένα ακόμη στοιχείο το οποίο λειτουργεί ανασταλτικά και, ως έναν βαθμό, ανατρέπει τον μακροπρόθεσμο σχεδιασμό σε παρόμοιες συνθήκες, είναι το γεγονός ότι η συνδρομή βοήθειας από τους χορηγούς σε μια χώρα που πλήττεται από συγκρούσεις εξαρτάται και από τις εξελίξεις σε άλλες χώρες. Στην προκειμένη περίπτωση, το 1999, ένας μεγάλος αριθμός δωρητών είτε άφησε τη Βοσνία είτε μείωσε την παρουσία του σ' αυτή, εξαιτίας του πολέμου στο Κοσσυφοπέδιο (Grodland 2010: 176).

Εκτός των ανωτέρω, μία ακόμα κρίσιμη παράμετρος της βιωσιμότητας είναι η μεταβίβαση και η αξιοποίηση της πρότερης εμπειρίας. Οι δωρητές βοήθειας και οι ΜΚΟ που συμμετείχαν στην ανασυγκρότηση της Βοσνίας παρεμποδίστηκαν στην προσπάθειά τους να δημιουργήσουν τους κατάλληλους μηχανισμούς και δομές, ώστε η αποκτημένη εμπειρία να διαμοιραστεί, καθώς οι μισοί πολιτικοί αξιωματούχοι χρησιμοποίησαν τη βοήθεια για την επίτευξη των βραχυπρόθεσμων πολιτικών στόχων τους και όχι στο πλαίσιο μιας μακρόπνοης στόχευσης (Demichelis, 1998:1).

Ένα άλλο σοβαρό ζήτημα για τη βιωσιμότητα είναι αυτό του κατακερματισμού. Η επικράτηση της βραχυπρόθεσμης βοήθειας, με βάση τα σχέδια και τις προτάσεις των ΜΚΟ, έχει οδηγήσει σε πάρα πολλές παρεμβάσεις περιορισμένης διάρκειας που συχνά αλληλοεπικαλύπτονται και είναι ασυντόνιστες. Όπως εύστοχα παρατηρεί ο Karajkon (2007) η βοήθεια στα Βαλκάνια ήταν «(εκ-)βαλκανισμένη». Εκτός από τις περιπτώσεις αλληλοεπικάλυψης δραστηριοτήτων παρατηρείται και το ακριβώς αντίθετο, δηλαδή οργανώσεις που αγωνίζονται μεμονωμένα. Η ανταλλαγή π.χ. πληροφοριών μεταξύ των ΜΚΟ θεωρείται φτώχη και υπάρχει αμοιβαία έλλειψη εμπιστοσύνης μεταξύ αυτών που ανταγωνίζονται για πόρους. «[...] Η ανοιχτή εχθρότητα, που με τα χρόνια δημιουργήθηκε απέναντι στην κοινωνία των πολιτών, αναπτύχθηκε εξαιτίας της εισβολής των ΜΚΟ σε κυβερνητικούς τομείς ευθύνης και λόγω του ανταγωνισμού που παρουσιάστηκε για κεφάλαια χορηγών» (Smillie and Todorovic 2001 όπ. αναφ. στο Sterland, 2006: 16).

Ακόμη και κράτη, όπως η Νορβηγία, τα οποία, γενικά, αφιερώνουν μεγάλα ποσά βοήθειας σε ΜΚΟ, στην περίπτωση της Βοσνίας, ακολούθησαν ασυντόνιστες πρακτικές και ακανόνιστους ρυθμούς στη ροή της χρηματοδότησης, σημειώνοντας μεγάλες αυξομειώσεις στα ποσά που διατίθενται στις INGOs από το ένα έτος στο άλλο (Agg, 2006: 18).

Σύμφωνα με μια μελέτη, το 1996, οι INGOs στη Βοσνία χρειάστηκαν να συμμετάσχουν σε περίπου 30 συναντήσεις την εβδομάδα για να συντονίσουν το έργο τους (Cooley και Ron 2002: 10). Δεν αποτελεί έκπληξη το γεγονός ότι πολλές INGOs σταμάτησαν πολύ γρήγορα να παρίστανται σε συνεδριάσεις συντονισμού (Tzifakis & Huliaras, 2013:313). Γι' αυτό θα ήταν πιο αποδοτική/ χρήσιμη μια κατευθυντήρια στρατηγική για τους δωρητές και ένα κοινής αποδοχής πλαίσιο αρχών συντονισμού, για να αποφευχθεί η σύγχυση και οι συγκρούσεις, όπως π.χ. μεταξύ κατοίκων της χώρας και εργαζομένων στις ΜΚΟ (Demichelis, 1998:11). Ο Adam Fagan λαμβάνοντας υπόψη τις προτεραιότητες και τις πρακτικές των περισσότερων διεθνών (τόσο ιδιωτικών όσο και δημόσιων) δωρητών που συμμετείχαν ενεργά, υποστηρίζει ότι πολλά προβλήματα στην

παροχή βοήθειας εξακολουθούν να υφίστανται μέχρι σήμερα, κυρίως λόγω της έλλειψης συντονισμού μεταξύ των χορηγών, καθώς και στην μη ανταλλαγή πληροφοριών και εμπειριών μεταξύ των χορηγών και των ΜΚΟ. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα την σπατάλη πόρων. Ο συντονισμός των χορηγών απαιτεί συχνή παρακολούθηση, χρόνο και πόρους (Liargovas & Tzifakis, 2013: 262).

Η δράση των ΜΚΟ εμφανίζεται προβληματική και σε ό,τι αφορά στη δέσμευση για λογοδοσία, τόσο απέναντι στην κοινότητα στην οποία αφορά η δράση τους, όσο και προς τους δωρητές/χρηματοδότες, γεγονός το οποίο συνδέεται και με την εγγενή αδυναμία των δημόσιων φορέων να ασκήσουν ελεγκτική λειτουργία. Από τις αρχές της δεκαετίας του 2000, αρκετές μεγάλες ΜΚΟ οι οποίες συμμετείχαν στην ανασυγκρότηση, υιοθέτησαν συγκεκριμένους κανόνες και έλαβαν μέτρα ελέγχου για την καταπολέμηση της διαφθοράς. Ωστόσο, η αδυναμία αυτή εξακολουθεί να υφίσταται, καθώς πολλές ΜΚΟ εξακολουθούν να μην διαθέτουν ανάλογες προληπτικές πολιτικές (Devine, 2011: 2).

Πολλές οργανώσεις δημιουργήθηκαν για να αντιμετωπίσουν ένα τοπικό πρόβλημα, όμως λίγες από αυτές λειτουργούσαν σύμφωνα με τις οργανωτικές αρχές και τους κανόνες που επιβάλλονταν από τους δυτικούς δωρητές. Η μεγάλη αύξηση των ΜΚΟ αντανακλούσε έναν υψηλό βαθμό ομοιομορφίας όσον με τη συμμετοχή τους σ' αυτές επιδίωκαν ατομικό κέρδος ή και πλουτισμό και όχι ένα μέσο για να εκπληρώσουν μια κοινωνική αποστολή. Σε ποιο βαθμό ο αριθμός των εγγεγραμμένων ΜΚΟ αντιπροσώπευε πραγματική δραστηριότητα, δεν είναι βέβαιο, αλλά είναι σαφές ότι μεγάλο ποσοστό των LNGOs υπήρξε μόνο στα χαρτιά (Duffield, 1996:93).

Ο έντονος ανταγωνισμός, επίσης, μεταξύ των ΜΚΟ στον τομέα της βοήθειας ώθησε τον κλάδο σε μια μορφή ολιγοπωλίου, που απειλούσε να παραμερίσει μικρότερους παίκτες, ιδίως τοπικές ΜΚΟ. Συγκεκριμένα, οκτώ μεγάλες ομάδες (Care, World Vision International, Oxfam Federation, Médecins Sans Frontières, Save the Children Federation, Eurostep, CIDSE, APDOVE) κατά το έτος 1998, ήλεγχαν το 50% περίπου της βοήθειας (Simmons, 1998: 7).

Ο οικονομικός ανταγωνισμός μεταξύ των ΜΚΟ δεν είχε συνέπειες μόνο στο συντονισμό τους, όπως ήδη αναφέρθηκε (Demichelis 1998: 6). Πολλές *«εκθέσεις καταλήγουν στο συμπέρασμα ότι η ανθρωπιστική και η αναπτυξιακή βοήθεια συντονίστηκε άσχημα και παρεμποδίστηκε από τη γραφειοκρατία ή και την υπεξαίρεση χρημάτων από τους διεφθαρμένους αξιωματούχους»* (Huliaras 2011). *«Σε πολλές περιπτώσεις τα χρήματα της βοήθειας βρέθηκαν στις τσέπες απατεώνων»* (Hedges 1999). Επίσης, *«οι ΜΚΟ φάνηκαν να καθοδηγούνται περισσότερο από τα συμβόλαια, παρά από τις αναπτυξιακές ανάγκες. Σε πολλές περιπτώσεις, «σπατάλησαν» τη βοήθεια ή παρήγαγαν το ίδιο έργο δύο ή περισσότερες φορές»* (Τζιφάκης & Χουλιάρης, 2007:153) και από έλλειψη συντονισμού.

Σύμφωνα με τον Demichelis (1998:11) οι διεθνείς οργανισμοί και οι ΜΚΟ που εργάζονταν μόνο μέσω επίσημων κυβερνητικών (δηλαδή πολιτικών) καναλιών για τη διανομή βοήθειας ενίσχυναν τις φυσικές διαιρέσεις και τις εξαρτήσεις που δημιουργήσαν αυτοί οι ίδιοι οι πολιτικοί κατά τη διάρκεια του πολέμου. Στις διαιρεμένες κοινότητες της Βοσνίας, οι πολιτικοί έχουν κάνει πολύ λίγη πρόοδο, αν όχι καθόλου, στην επίλυση των διαφορών για τον καθορισμό ή τη διατήρηση των βάσεων εξουσίας τους. Το πρόβλημα

γινόταν ακόμα πιο έντονο καθώς περισσότεροι πρόσφυγες και εκτοπισμένοι ανταγωνίζονταν για τη στέγαση. Οι δωρητές και οι ΜΚΟ έπρεπε να είχαν αφιερώσει περισσότερο χρόνο για να ακούσουν τους ίδιους τους Βόσνιους.

Στην Αλβανία, τη Βοσνία και το Κοσσυφοπέδιο, οι ντόπιοι κάνουν καταγγελίες για τους δωρητές: *«οι δωρητές δεν ακούν τις προτάσεις τους. Έρχονται και φεύγουν σαν να ξέρουν τα πάντα. Επιβάλλουν γραφειοκρατικούς φραγμούς στη απόκτηση κεφαλαίων και κρατούν μυστικά από εμάς. Διατηρούν τις θέσεις τους για να κερδίσουν υψηλούς μισθούς, διαφορετικά θα πρέπει να πάνε σπίτι τους. Χάνουν χρήματα βοήθειας που προορίζονται για μας. Πραγματοποιούν άσκοπες εκτιμήσεις, αξιολογήσεις και επισκέψεις ελέγχου και χρησιμοποιούν μη ενημερωμένους εξωτερικούς συμβούλους. Εν ολίγοις, οι δωρητές «δεν είναι διαφανείς μαζί μας»»,* λένε (Deacon and Stubbs, 1998· Papie, 2001).

Είναι φανερό πως για να αποφευχθούν συγκρούσεις μεταξύ των εθνοτήτων θα πρέπει να ενισχύονται διαδικασίες που επιτρέπουν ευρύτερη συμμετοχή των ενεργών και ευαισθητοποιημένων πολιτών, ώστε να αναδεικνύονται νέες ενεργές δυνάμεις που θα επιθυμούν να εργαστούν στην κατεύθυνση του εκδημοκρατισμού των κοινωνιών αυτών, με θεσμούς οι οποίοι, παράλληλα, θα εκφράζουν τις πολιτισμικές τους αξίες. Επομένως, οι χορηγοί βοήθειας και οι ΜΚΟ θα έπρεπε να είχαν συνειδητοποιήσει ότι κάθε κοινότητα έχει τους δικούς της ηγέτες και πόρους που πρέπει να συμμετέχουν ισότιμα στο σχεδιασμό και στην εφαρμογή προγραμμάτων βιώσιμης ανασυγκρότησης και εθνοτικής συμφιλίωσης. Η στήριξη μόνο των προσφύγων ή των μειονοτήτων, χωρίς την γενικότερη κατάλληλη προετοιμασία των πληθυσμών και των υποδομών, αυξάνει σε πολλές περιπτώσεις τις τοπικές εντάσεις. Το κλειδί για μια ειρηνική Βοσνία είναι σε κάθε περίπτωση η αποκατάσταση της κοινοτικής ζωής. Η προσέγγιση αυτή προϋποθέτει ότι για να επιστρέψουν οι πρόσφυγες και οι εκτοπισμένοι στις κοινότητές τους, θα έχουν, προηγουμένως, εξασφαλιστεί οι στοιχειώδεις συνθήκες, όπως η ασφάλεια, η απασχόληση και η εκπαίδευση. Η παροχή υλικών ανασυγκρότησης ή η βοήθεια μιας μόνο μικρής ομάδας δεν βοηθά την κοινότητα στο σύνολό της, αντίθετα, ενδέχεται να την διασπά (Demichelis 1998: 12).

Μια επιπρόσθετη και θεμελιώδης προϋπόθεση, σύμφωνα με τον Demichelis είναι η ενίσχυση του δημόσιου τομέα, ιδίως σε επίπεδο καντονίου, για τη σύναψη εταιρικών σχέσεων με την αναδυόμενη Κοινωνία των Πολιτών. Το καντόνι στην περίπτωση της Βοσνίας, είναι το πιο σημαντικό επίπεδο για την εκπαίδευση και την αναβάθμιση του δημόσιου τομέα, διότι ρυθμίζει βασικούς τομείς: περιφερειακή εκπαίδευση, πολιτιστικές δραστηριότητες, χρήση γης και άλλες κρίσιμες πολιτικές που αποτελούν αναπόσπαστο μέρος της ανασυγκρότησης της Βοσνίας. Επίσης, η οικοδόμηση στρατηγικών συμπράξεων μεταξύ του δημόσιου και του ιδιωτικού τομέα θα μπορούσε να ενισχύσει την κοινοτική ανασυγκρότηση περισσότερο από την παροχή πόρων μόνο στον δημόσιο τομέα (Demichelis, 1998:11).

Τέλος, οι δυτικοί δωρητές υιοθέτησαν μια προσέγγιση «φιλελεύθερης ειρήνης» στη χώρα, η οποία δεν έδινε ιδιαίτερη προσοχή στα κοινωνικοοικονομικά χαρακτηριστικά της περιοχής (Pugh, 2005). Είναι γνωστό ότι οι φτωχές χώρες που εξαρτώνται από την ξένη βοήθεια είναι πολύ πιο ευαίσθητες στις πολιτικές κρίσεις και αλλαγές (Huliaras, 2010). Οι πολιτικές και οικονομικές καινοτομίες/μεταρρυθμίσεις που εισήχθησαν, σε ορισμένες περιπτώσεις αύξησαν την ευπάθεια και τη φτώχεια των

ανθρώπων που επλήγησαν από τον πόλεμο. Η Βοσνία και γενικότερα οι Βαλκανικοί λαοί δεν ενδιαφέρονται τόσο πολύ όσο οι δωρητές για την υιοθέτηση των αρχών της φιλελεύθερης δημοκρατίας. Το κύριο μέλημα των βαλκανικών λαών είναι το πώς η ξένη βοήθεια θα μπορούσε να γίνει πιο αποδοτική, όσον αφορά στα αποτελέσματα για τη βελτίωση των συνθηκών διαβίωσης των ανθρώπων (Pickering 2010: 1031). Επιπλέον, αποδείχθηκε στην περίπτωση της Βοσνίας πως *«Η παροχή υπηρεσιών των ΜΚΟ καθιέρωσε ένα φτηνό, αλλά μη βιώσιμο και ασυντόνιστο παράλληλο σύστημα κοινωνικών υπηρεσιών, το οποίο αποδυνάμωσε την ικανότητα και τη βούληση των κυβερνήσεων να αποκαταστήσουν αποτελεσματικά τα κρατικά κοινωνικά ιδρύματα* (Deacon and Stubbs, 1998).

Κεφάλαιο 2. Η δράση των ΜΚΟ στο Κόσσοβο κατά τη μεταπολεμική περίοδο (1999 κ.ε.)

Στο κεφάλαιο αυτό θα αναφερθούμε στα προβλήματα που αντιμετώπισε το Κόσσοβο μετά τον πόλεμο (1998 – 1999), στα προγράμματα που υλοποιήθηκαν με σκοπό την ανασυγκρότησή του και την εξασφάλιση της βιωσιμότητάς του ως ανεξάρτητου κράτους και, τέλος, στα αποτελέσματα και στις παθογένειες της δράσης των ΜΚΟ.

2.1. Κοινωνική, οικονομική και πολιτική κατάσταση στο Κόσσοβο μετά τον πόλεμο. Αντικείμενο και στόχοι των ΜΚΟ.

Το Κόσσοβο, όπως είδαμε στην εισαγωγή, αντιμετώπιζε στο εσωτερικό του συγκρούσεις και εντάσεις ήδη από τη δεκαετία του 1960 και, ιδιαίτερα, μετά την άρση της αυτονομίας του το 1974 από τον Μιλόσεβιτς. Οι εχθρικές σχέσεις με τη Σερβία υπέβασκαν επί δεκαετίες και κορυφώθηκαν στην ένοπλη σύγκρουση από το Μάρτιο του 1998 έως το Ιούνιο του 1999. Μετά τη «λήξη» των εχθροπραξιών το Κόσσοβο τέθηκε υπό την προσωρινή διοίκηση του ΟΗΕ και τη στρατιωτική προστασία του ΝΑΤΟ. Το 2008 κήρυξε μονομερώς την ανεξαρτησία του από την Ομοσπονδιακή Δημοκρατία της Γιουγκοσλαβίας και εκκρεμεί η αναγνώρισή του ως ανεξάρτητου κράτους από ορισμένες χώρες, μεταξύ αυτών η Ελλάδα. Ακόμη και σήμερα η κοινωνία του Κοσσόβου δεν έχει μεταβεί στη φάση της πλήρους εξομάλυνσης της πολιτικής και κοινωνικής ζωής της.

Το ζήτημα των αιτίων της διάσπασης της Γιουγκοσλαβίας δεν είναι το αντικείμενο αυτής της εργασίας. Ωστόσο, οι αιτίες που οδήγησαν στις ένοπλες συγκρούσεις και τα αποτελέσματά τους συνδέονται άμεσα με τη μεταπολεμική δράση των ΜΚΟ στη χώρα αυτή, καθώς οι ρήξεις της κοινωνικής συνοχής και οι πόλεμοι αφήνουν πίσω τους μόνο καταστροφή και την ανάγκη να αποκατασταθεί η ομαλότητα της ζωής. Ενδεικτικά σημειώνουμε ότι στο πρώτο εξάμηνο του 2006, επτά χρόνια μετά τον πόλεμο, η ανεργία κυμαινόταν σε εξαιρετικά υψηλά επίπεδα, από 23% μέχρι και 42%. Τα υψηλά αυτά ποσοστά ανεργίας είναι φανερό ότι επηρεάζουν την κοινωνική ενσωμάτωση των μειονοτήτων και ότι, συνακόλουθα, προκαλούν ή επιτείνουν τις κοινωνικές εντάσεις (Σκλιάς & Βλάχος, 2007: 227-8).

Εκτός από την οικονομική καταστροφή και την καταστροφή των υποδομών, δημιουργήθηκε ένα κύμα μετακινούμενων πληθυσμών/εσωτερικά εκτοπισμένων (περίπου 175.000 το 1999 (Συρρή, 2007: 256)) και προσφύγων (Λάσκαρης, 2000: 283), κυρίως Αλβανών, οι οποίοι εγκατέλειπαν τις εστίες τους, λόγω των βομβαρδισμών, αλλά και λόγω της προσπάθειας του Μιλόσεβιτς να δημιουργήσει δημογραφικά τετελεσμένα στις αμφισβητούμενες περιοχές. Υπό αυτές τις δραματικές και δύσκολες για τους πληθυσμούς συνθήκες απαιτήθηκε μεγάλης έκτασης διεθνής παρέμβαση για την ανακούφιση των πληγέντων πληθυσμών και, κυρίως, των Αλβανών προσφύγων, χωρίς

αυτό να σημαίνει ότι οι σερβικοί πληθυσμοί δεν είχαν επίσης πληγεί από τη βία, με τους ίδιους τρόπους με τους οποίους την είχαν ασκήσει.

Οι φορείς οι οποίοι δραστηριοποιήθηκαν δεν ήταν μόνον κρατικοί, με τη στενή έννοια του όρου, αλλά και ποικίλες Μη Κυβερνητικές Οργανώσεις, όπως ακριβώς και στη Βοσνία. Άλλωστε, η εμφάνιση και η εξέλιξη της αύξησης του αριθμού των ΜΚΟ στο Κοσσυφοπέδιο έχει αξιοσημείωτες ομοιότητες με το παράδειγμα της Βοσνίας. Το Κόσσοβο γνώρισε έκρηξη των ΜΚΟ μέσα σε πολύ μικρό χρονικό διάστημα. Το 1999 δραστηριοποιούνταν 130 επίσημα εγγεγραμμένες, ενώ ο 2004 και το 2006 ο αριθμός τους είχε πλησιάσει τις 3.000. Αν και οι εγγεγραμμένες ΜΚΟ στο Κοσσυφοπέδιο είναι πάνω από 3.000, οι ενεργές δεν υπερβαίνουν τις 500. Πρόκειται κυρίως για μικρές οργανώσεις με έναν μόνο χρηματοδότη και με αντικείμενό τους την επιτέλεση ενός συγκεκριμένου έργου. Οι περισσότεροι οργανισμοί δραστηριοποιούνται στα κύρια αστικά κέντρα. Υπολογίζεται ότι πάνω από το 25% των οργανισμών δραστηριοποιείται στην πρωτεύουσα του Κοσσοβού, την Pristina. Το 40% έως 50% του συνόλου των ΜΚΟ δραστηριοποιείται σε ζητήματα που αφορούν στους νέους και τις γυναίκες (Demjaha & Pecì, 2004: 30).

Οι κρατικοί θεσμοί του Κοσσοβού μετά τον πόλεμο ήταν ιδιαίτερα δυσλειτουργικοί και η οικονομία ήταν κατεστραμμένη, καθώς οι κοινωνικές και εθνοτικές εντάσεις παρέμεναν έντονες. Για τους λόγους αυτούς η διεθνής βοήθεια μέσω των ΜΚΟ ήταν απαραίτητη: επείγουσα ανθρωπιστική βοήθεια, ιδιαίτερα κατά τη φάση των ένοπλων συγκρούσεων, αλλά και στη συνέχεια, ώστε να υλοποιηθούν μια σειρά από προϋποθέσεις για την αποκατάσταση της ομαλότητας, και, επίσης, παρεμβάσεις για τη θεμελίωση της ειρήνης. Η δράση των ΜΚΟ κατά τη μεταπολεμική περίοδο σηματοδότησε μια νέα εποχή για το Κόσσοβο, την «εποχή της Κοινωνίας των Πολιτών», που διαμορφώθηκε, κυρίως, από την εισροή διεθνών ΜΚΟ και τη χρηματοδότησή τους από διεθνείς φορείς, οι οποίοι μέσω της ανάπτυξης των ΜΚΟ, επιδίωκαν τη μετάβαση του Κοσσοβού στην σταθερότητα (Coelho, 2012: 5).

Ωστόσο, η πλαισίωση του Κοσσοβού από διεθνείς παράγοντες και φορείς δεν πρέπει να θεωρηθεί ως μια ουδέτερη εμπλοκή στο εσωτερικό του, με απώτερο στόχο αποκλειστικά την ανθρωπιστική ή όποια άλλη βοήθεια. Αντίθετα, πρέπει να είναι εξ αρχής σαφές ότι οι ίδιοι οι εμπλεκόμενοι διεθνείς παράγοντες, ενώ δραστηριοποιούνται στο ίδιο πεδίο, ακολουθούν, πολλές φορές, διαφορετικές αρχές και στοχεύσεις, καθώς η φιλοσοφία τους ή τα συμφέροντά τους δεν συγκλίνουν απαραίτητα, ακόμα κι όταν φαίνεται ότι υπηρετούν τον ίδιο στόχο. Οι εμπλεκόμενοι διεθνείς παράγοντες είναι αυταπόδεικτο ότι έχουν ποικίλα και συχνά αντικρουόμενα συμφέροντα στην περιοχή, επομένως και η μεταπολεμική προσέγγιση της διεθνούς κοινότητας στο Κόσσοβο δεν είναι ούτε πολιτικά ουδέτερη, ούτε πάντα η ενδεδειγμένη, ούτε πάντα αποτελεσματική. Πολύ δε περισσότερο, θα μπορούσε κάποιος να αναγνωρίσει πολιτικές σκοπιμότητες πίσω από πολλές δράσεις και παρεμβάσεις του διεθνούς παράγοντα (Coelho, 2012: 7).

Κρίσιμο ζήτημα για μια περιοχή στην οποία οι εθνοτικές διαφορές κορυφώνονται έως την πολεμική σύγκρουση, είναι η διασφάλιση μιας στοιχειώδους - τουλάχιστον-ισορροπίας μεταξύ των διαφορετικών εθνοτήτων. Χωρίς αυτήν την προϋπόθεση δεν είναι δυνατόν να επιτευχθεί ούτε η οικονομική, ούτε η κοινωνική ανάπτυξη και, φυσικά, δεν μπορεί να εκδημοκρατιστεί η πολιτική ζωή. Από το τέλος του πολέμου, οι διεθνείς

οργανώσεις έχουν θεωρήσει την ανάπτυξη της Κοινωνίας των Πολιτών ως καθοριστικής σημασίας για τη μετεξέλιξη του Κοσόβου σε μια Πολιτεία δημοκρατική (Coelho: 3). Όπως επισημαίνουν χαρακτηριστικά οι Σκλιάς & Βλάχος (2007: 227-228), «η οικονομική και κοινωνική σταθερότητα του Κοσσυφοπεδίου εξακολουθεί να αποτελεί ένα από τα βασικότερα ζητούμενα για την επίτευξη, τόσο της ειρηνικής συμβίωσης των διαφορετικών εθνοτήτων, όσο και της δυνατότητας εγκαθίδρυσης μιας πολυεθνικής βιώσιμης κοινωνίας».

Το πρόταγμα για τη θεμελίωση μιας ειρηνικής πολυεθνικής κοινωνίας είναι φυσικό να θέτει στο κέντρο του το ζήτημα των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Για το διεθνές δίκαιο κάθε ένοπλη σύγκρουση δημιουργεί εξ ορισμού συνθήκες παραβίασης των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, γι' αυτό και μεγάλος αριθμός από τις ΜΚΟ έθεσαν ως προτεραιότητα για την προστασία τους τον μετριασμό των κοινωνικών συγκρούσεων. Η συμφιλίωση μεταξύ των εθνοτήτων, η κοινωνικοοικονομική συνοχή και η υπεράσπιση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων έλαβαν την πρώτη θέση στις στοχεύσεις τους. Επίσης ψηλά στις προτεραιότητες των ΜΚΟ ήταν οι πρωτοβουλίες για τη νεολαία, η καταπολέμηση της διαφθοράς και η παρακολούθηση της νομιμότητας των ενεργειών της εκάστοτε κυβέρνησης (Γρώπα, 2007: 136).

Υποστηρίζεται, ωστόσο, πως οι προτεραιότητες των ΜΚΟ στο Κόσοβο και το έργο τους καθορίστηκαν σε μεγάλο βαθμό από τις προτεραιότητες των διεθνών χορηγών βοήθειας (Coelho,2012:7). Συγκεκριμένα, η παρέμβαση του ΟΗΕ μέσω της UNMIK (United Nations Mission in Kosovo), η οποία έχει εκτεταμένη πολιτική εξουσία στο Κόσοβο, ανέλαβε τον έλεγχο της επανίδρυσης της δημόσιας διοίκησης υπό τον συντονισμό της Έπατης Αρμοστείας των Ηνωμένων Εθνών για τους πρόσφυγες (UNHCR). Η άμεση προτεραιότητα ήταν η εφαρμογή μιας ευρείας ποικιλίας σχεδίων ανθρωπιστικής βοήθειας, με εστίαση στην αποκατάσταση των υποδομών και των βασικών υπηρεσιών (Sterland, 2006: 18· Σκλιάς & Βλάχος, 2007: 220).

Η επιστροφή των εσωτερικά μετατοπισμένων και εκτοπισμένων μειονοτικών πληθυσμών ή ατόμων [Internally Displaced Persons] στον πριν από τον πόλεμο (1999) τόπο κατοικίας τους, είναι ψηλά στην ατζέντα της UNMIK. Στο σχετικό εγχειρίδιο αναφέρεται ότι «ορίζει μηχανισμούς και πλαίσια με βάση τα οποία είναι εφικτή η κατά το δυνατόν ασφαλέστερη επιστροφή του εκτοπισμένου πληθυσμού στην περιοχή που κατοικούσε πριν το 1999 και προσδιορίζει τις διαδικασίες εξασφάλισης ή νομικής διεκδίκησης των κατεστραμμένων ή καταπατημένων περιουσιών τους» (Σκλιάς & Βλάχος, 2007: σελ.223). Η UNMIK, από νωρίς απευθύνθηκε σε ΜΚΟ, προκειμένου να μοιράσει την ευθύνη της υλοποίησης της δράσης και χρησιμοποίησε τις ΜΚΟ ως εργαλεία για την προώθηση του στόχου αυτού (Nietsch, 2006). Στον τομέα αυτό δραστηριοποιήθηκε και η ελληνική ΜΚΟ «Ευρωπαϊκή Προοπτική» (Σκλιάς & Βλάχος, 2007: σελ.223).

Η ΕΕ είναι ο δεύτερος βασικός διεθνής παράγοντας που δραστηριοποιείται μέσω των ΜΚΟ στο Κόσοβο, πρωτοβουλία η οποία αντιπροσωπεύει την πιο φιλόδοξη και δαπανηρή δέσμευση της ΕΕ στην ιστορία της (Pond 2008). Η ΕΕ μεταπολεμικά είναι ο μεγαλύτερος πάροχος βοήθειας της χώρας, ενώ ταυτόχρονα προσπάθησε να προωθήσει με επιτυχία τη συνεργασία μεταξύ Κυβέρνησης του Κοσόβου και των άλλων ΜΚΟ.

2.2. Ενδεικτικά οικονομικά στοιχεία των ΜΚΟ και των δωρητών στο Κοσσυφοπέδιο.

Ο επαναπατρισμός των εκτοπισμένων πληθυσμών είναι διαδικασία περίπλοκη, χρονοβόρα, με μεγάλο βαθμό δυσκολίας κατά την υλοποίησή της (Λάσκαρης, 2002: 294). Απαιτεί, επίσης, λεπτούς πολιτικούς χειρισμούς και ισορροπίες μεταξύ των πληθυσμών και των εμπλεκόμενων φορέων, για τη διασφάλιση της εμπιστοσύνης. *«Είναι εξαιρετικά δύσκολο η τοπική κοινωνία από μόνη της να καταφέρει να υλοποιήσει τέτοιες δράσεις, αλλά πρωτίστως πρέπει να διαχειριστεί χωρίς καχυποψίες και προβλήματα, με απόλυτη διαφάνεια τα κονδύλια από τους πολυμερείς κυρίως δωρητές. Αυτός είναι και ο βασικός λόγος που όλα αυτά τα χρόνια οι κύριοι μηχανισμοί υλοποίησης είναι οι διεθνείς και οι τοπικές ΜΚΟ, οι οποίες έχουν αποκτήσει την εμπειρία και την ικανότητα από τη δράση τους και τη συνεργασία τους με διεθνείς οργανισμούς, των οποίων αποτελούν τη συνέχεια σε τοπικό επίπεδο (Σκλιάς & Βλάχος, 2007: σελ.235).*

Για την υλοποίηση των προγραμμάτων αυτών απαιτούνται σημαντικά κονδύλια. Τα εγκεκριμένα προγράμματα της τοπικής αυτοδιοίκησης και του κεντρικού ανώτατου μηχανισμού ανέρχονται σε 43 *«με άμεση ανάγκη περίπου 50 εκατομμυρίων ευρώ για τη χρηματοδότησή τους» (Σκλιάς & Βλάχος, 2007: σελ.230).* Το 2005 δαπανήθηκαν 8,8 εκατομμύρια ευρώ από την κυβέρνηση του Κοσσυφοπεδίου και 7,5 εκατομμύρια από τον Ευρωπαϊκό Οργανισμό Ανασυγκρότησης. Ωστόσο, *«ο συνολικός αριθμός ατόμων που επέστρεψαν στις κατοικίες τους ή συμμετείχαν ως δικαιούχοι στα προγράμματα επιστροφών ανέρχονται στα 14.433 άτομα, αριθμός πολύ μικρός συγκριτικά με τους περίπου 240.000 συνολικά εκτοπισμένους από το 1999. Σύμφωνα με τα τελευταία στοιχεία της Ύπατης Αρμοστείας των Ηνωμένων Εθνών για τους πρόσφυγες, ο αριθμός των Εσωτερικά Εκτοπισμένων Ατόμων που έχουν επιστρέψει στο Κόσσοβο μέχρι τον Σεπτέμβριο του 2006 ανέρχεται στα 15.682 άτομα» (Σκλιάς & Βλάχος, 2007: 241-2).* Παρ' όλα αυτά η χρηματοδότηση αυτών των προγραμμάτων δεν σταμάτησε. Για τα προγράμματα επιστροφών έχουν δαπανηθεί 71 εκατομμύρια ευρώ. Οι ΗΠΑ και η ΕΕ είναι οι μεγαλύτεροι δωρητές.

Η Ευρωπαϊκή Υπηρεσία Ανασυγκρότησης κατοικιών (EAR, 2002) με επιτυχία πραγματοποίησε πρόγραμμα στέγασης στο Κοσσυφοπέδιο ύψους 98 εκατομμυρίων ευρώ από το 2000 έως το 2001, με αποτέλεσμα την ανοικοδόμηση περίπου 12.000 (Liargovas & Tzifakis, 2013:256). Το Κοσσυφοπέδιο έλαβε συνολικά οικονομική βοήθεια κατά την περίοδο 1999-2004 περίπου 3,1 δισεκατομμύρια δολάρια. Οι ενισχύσεις αφορούσαν κυρίως προγράμματα με ανθρωπιστικές προτεραιότητες και συνέβαλαν επίσης στην αποκατάσταση 120.000 κατοικιών (Fery 2005: 16). Ας σημειωθεί ότι σημαντική βοήθεια δόθηκε αντίστοιχα και στη Σερβία, μετά το τέλος της εποχής του Μίλοσεβιτς (Fery, 2005: 24). Συνολικά, τα τελευταία 20 χρόνια η ΕΕ παρείχε περίπου το 66% της βοήθειας για την ανασυγκρότηση των Δυτικών Βαλκανίων και οι ΗΠΑ περίπου το 15% (Lampe 2004: 114· Huliaras, 2010: 423).

Και στο Κόσσοβο, όπως και στη Βοσνία, η Παγκόσμια Τράπεζα διαδραμάτισε ρόλο συμβουλευτικό και οικονομικό. *«Η ανοικοδόμηση του Κοσσυφοπεδίου μετά το 1999 έχει συντελεσθεί με την παροχή από τους δωρητές άνω των 2,57 δισεκατομμυρίων*

δολαρίων. Η Παγκόσμια Τράπεζα έχει συνεισφέρει πάνω από 116 εκατομμύρια δολάρια με τη μορφή χορηγιών. Η ανακατασκευή ενός οδικού δικτύου 1.400 χιλιομέτρων, 50.000 οικιών, νοσοκομείων και σχολείων και η αύξηση της αγροτικής παραγωγής είναι κάποια από τα ενθαρρυντικά αποτελέσματα αυτών των επενδύσεων» (Τζιφάκης & Χουλιάρας, 2007: 136).

2.3. Δυσλειτουργίες και παθογένειες των ΜΚΟ στο Κοσσυφοπέδιο.

Στο Κόσοβο οι παρεμβάσεις οι οποίες στόχευσαν στη δημιουργία των κυβερνητικών θεσμών δεν έχουν ευνοήσει την εμφάνιση ενός ισχυρού πολιτικού χώρου μέσω του οποίου οι ΜΚΟ να μπορούν να διαμορφώσουν κυβερνητική πολιτική (Krasner, 1999). Σύμφωνα με τον Christopher Bickerton (2007: 94), το αποτέλεσμα τέτοιων παρεμβάσεων είναι η εγκαθίδρυση αδύναμων πολιτικών θεσμών, οι οποίοι είναι τεχνητοί και μη αντιπροσωπευτικοί των επιθυμιών και των αναγκών του τοπικού πληθυσμού. Η διαδικασία αυτή πολλές φορές αποδίδει στους πολίτες το ρόλο του παθητικού αποδέκτη των θεσμών που δημιουργούνται. Με λίγα λόγια, αφαιρείται η λαϊκή βούληση από τη διαδικασία της πολιτικής δημιουργίας (Bickerton, 2007: 94).

Μια ακόμη χαρτογράφηση της Κοινωνίας των Πολιτών στο Κοσσυφοπέδιο την παρουσιάζει ως έναν τομέα που δεν έχει βρει ακόμη συγκεκριμένο σκοπό (Sterland, 2006:26), καθώς υπάρχουν σοβαρές ελλείψεις: έλλειψη κοινωνικού οράματος, ασάφεια οργανωτικής δομής, κακή συνεργασία των εμπλεκόμενων, σε συνδυασμό με πολύ αδύναμες εκ μέρους των ΜΚΟ διαδικασίες μάθησης και αφομοίωσης αρχών και πρακτικών. Οι αδυναμίες αυτές φαίνεται να ήταν πιο έντονες στο Κοσσυφοπέδιο απ' ό,τι στη Βοσνία (Tzifakis & Huliaras, 2013: 2). Οι πιο βιώσιμες τοπικές ΜΚΟ είχαν διατηρήσει την εστίασή τους σε ένα συγκεκριμένο θέμα, αντί να αλλάξουν τις προτεραιότητές τους προκειμένου να προσελκύσουν διεθνή κεφάλαια. Τα εκατομμύρια των χορηγιών που προσφέρθηκαν στο Κόσοβο αφέθηκαν αχρησιμοποίητα κατά τα πρώτα χρόνια της παρέμβασης των δωρητών, απλώς και μόνο, επειδή οι οργανώσεις της κοινωνίας των πολιτών δεν είχαν την ικανότητα και τις γνώσεις για την πρόσβαση σ' αυτά και τη διαχείρισή τους. (Smillie & Evenson, 2003 · Bleiker, 2003 όπ. αναφ. στο Tzifakis & Huliaras, 2013:323).

Η δραστηριότητα των ΜΚΟ στο Κόσοβο, χαρακτηρίζεται από περιορισμένη συνοχή, όσον αφορά στον κοινωνικό τους σκοπό ή τη θέση τους στην κοινωνία. Η εξάρτηση από τη χρηματοδότηση των χορηγών και η περιορισμένη οικονομική βιωσιμότητα, οδηγεί τις ΜΚΟ στο να ανταγωνίζονται μεταξύ τους σθεναρά τα τελευταία χρόνια, λόγω της συνεχώς μειούμενης χρηματοδότησης. Αυτό έχει δημιουργήσει ένας είδος επιχειρησιακής και «επιχειρηματικής» κουλτούρας που δυσχεραίνει τη συνεργασία και ενισχύει την ανταγωνιστική σχέση μεταξύ των ΜΚΟ, σε βάρος των αναγκών των τοπικών κοινοτήτων (Joseph Coelho, 2012: 9). Παράλληλα, η πληθώρα των INGOs και η άνιση παρουσία τους οδήγησαν σε πολλές περιπτώσεις σε αλληλοεπικαλύψεις των δράσεων και των στόχων. Π.χ. ένας δικαιούχος για την αποκατάσταση της σπιτιού του λαμβάνει βοήθεια από δύο ή και τρεις ΜΚΟ για την κάλυψη της ίδιας ανάγκης (Λάσκαρης, 2002: 285). Οι αλληλοεπικαλύψεις αυτές δημιούργησαν ανταγωνισμό τόσο

μεταξύ των LNGOs, όσο και μεταξύ των INGOs και των LNGOs, με αποτέλεσμα σε αρκετές περιπτώσεις να υπονομευτεί η νομιμότητα και η μακροπρόθεσμη βιωσιμότητα πολλών πρωτοβουλιών.

Χωρίς αμφιβολία, ο συντονισμός των εμπλεκόμενων σε ένα πεδίο μεγιστοποιεί την αξιοποίηση των πόρων και βοηθά όλους τους εμπλεκόμενους φορείς να επιτύχουν καλύτερα τους στόχους τους. Μέσω του συντονισμού επιτυγχάνεται η ανταλλαγή πληροφοριών, καθώς και η αποσαφήνιση των διαφορετικών θεμάτων/αναγκών των διαφόρων υπηρεσιών. Όμως, δεδομένης της πληθώρας των εμπλεκόμενων ΜΚΟ στην περιοχή, θα ήταν εξωπραγματικό να θεωρούμε ως δεδομένο πως θα μπορούσε να υπάρξει σε κάθε περίπτωση απόλυτος συντονισμός (Scott & Flynn, 2003: 5). Η ανεπάρκεια συντονισμού των INGOs στο Κόσοβο οφείλεται κυρίως στον έντονο ανταγωνισμό μεταξύ αυτών των οργανώσεων για την απορρόφηση των κεφαλαίων των χορηγών (Tzifakis & Huliaras, 2013:9). Η εξάρτηση των INGOs από τη χρηματοδότηση των χορηγών (μέσω ανταγωνιστικών προσφορών) λειτουργούσε επίσης ως αντικίνητρο για το συντονισμό των εργασιών τους (Simmons 1998: 88 · Cooley και Ron 2002: 17 · OECD, 2011: 30). Βεβαίως, υπήρξαν προσπάθειες συντονισμού, ωστόσο, ο συντονισμός ενός τόσο μεγάλου αριθμού INGOs δεν είναι ένα εύκολο έργο (Tzifakis & Huliaras, 2013:319).

Ενδεικτική της έλλειψης συντονισμού των ΜΚΟ στο Κόσοβο είναι και η γεωγραφική κατανομή των ΜΚΟ, καθώς ήταν αρχικά άνιση μεταξύ των διαφόρων περιοχών. Σε μια χαρτογράφηση της κοινωνίας των πολιτών που αναλήφθηκε το 2000, επισημαίνεται ότι τα δύο τρίτα όλων των εγγεγραμμένων LNGOs εγκαταστάθηκαν στην πρωτεύουσα Pristina. Μικρότερη δραστηριότητα εμφανίστηκε σε άλλες μεγάλες πόλεις, όπως το Prizren ή το Peja, που συνεργάστηκαν στενά με μεγαλύτερο αριθμό INGOs, ενώ σε πολλές αγροτικές περιοχές και μικρές πόλεις υπήρξε πλήρης απουσία δραστηριοτήτων ΜΚΟ (Scott, 2003: 5). Η ανισοκατανομή αυτή οφειλόταν σε έλλειψη προγραμματισμού και συντονισμού των προσπαθειών, κάποιες φορές μάλιστα σε προκατάληψη από την πλευρά των INGOs να συνεργαστούν με την τοπική ελίτ.

Ορισμένες από τις σημαντικότερες INGOs στο Κοσσυφοπέδιο προσπάθησαν να διευκολύνουν το συντονισμό των ΜΚΟ μέσω ενός συμβουλίου ΜΚΟ. Πρόκειται για ένα ανοιχτό φόρουμ, όπου δίνεται η δυνατότητα να αναπτυχθεί η φωνή των ΜΚΟ και οι πληροφορίες να διαμοιράζονται, ώστε να αποφεύγεται η αλληλοεπικάλυψη. Αυτό εξοικονομεί χρόνο και χρήμα και παρέχει ένα κοινό σημείο αναφοράς για την αντιμετώπιση των κοινών προβλημάτων. Για να εργαστούν αυτά τα συμβούλια πρέπει να είναι προσιτά σε όλες τις ΜΚΟ -όχι μόνο στις πλούσιες και ισχυρές- και να διασφαλίζεται η δέσμευση των ΜΚΟ να αφιερώσουν πόρους για τη συμμετοχή και τη λειτουργία του. Βραχυπρόθεσμα αυτό μπορεί να φαίνεται ως απώλεια πόρων, αλλά μακροπρόθεσμα εξοικονομεί και χρόνο και πόρους (Scott, 2003: 6).

Μια ακόμη παθογένεια των ΜΚΟ, αφορά στις προτεραιότητες που έθεσαν. Όπως ήδη αναφέρθηκε, πολλές INGOs καθόρισαν τις προτεραιότητες στο Κόσοβο με γνώμονα τις επιδιώξεις τους και με βάση τις αντιλήψεις τους. Δεν αξιολόγησαν τις πραγματικές ανάγκες της χώρας. Δόθηκε περισσότερη έμφαση στην άμεση και επείγουσα ανθρωπιστική βοήθεια, στην ανακούφιση και τη βραχυπρόθεσμη αποκατάσταση από ό,τι στη βιώσιμη ανάπτυξη και τη μακροπρόθεσμη συμφιλίωση.

Επίσης, δόθηκε λιγότερη απ' όσο θα έπρεπε έμφαση σε τομείς, όπως η εκπαίδευση, η υγεία και ο μακροπρόθεσμος οικονομικός σχεδιασμός, τομείς που είναι σε κάθε περίπτωση θεμελιώδεις για την ανάπτυξη (Tzifakis & Huliaras, 2013: 3). Επομένως, οι πολιτικές ήταν κατά βάση ευκαιριακές και οι στόχοι βραχυπρόθεσμοι και όχι μακροπρόθεσμοι. Χωρίς αμφιβολία, ο βραχυχρόνιος ορίζοντας των περισσότερων προγραμμάτων αποτελεί μια σοβαρή ανεπάρκεια των δωρητών. Τα περισσότερα προγράμματα χρηματοδοτήθηκαν για ένα έτος ή και λιγότερο. Τα ασφυκτικά χρονικά πλαίσια ώθησαν τις INGOs να υιοθετήσουν ευκαιριακές πολιτικές και δράσεις. Στις περιπτώσεις δε που επιδίωξαν την μακροπρόθεσμη ασφάλεια και τη βιωσιμότητα των αποτελεσμάτων, ανέλαβαν μεν έργα με μεσο-/μακροπρόθεσμο ορίζοντα, χωρίς όμως να σταθμίσουν σωστά σε κάθε περίπτωση την αναγκαιότητά τους ή και τις δικές τους ικανότητες να τα υλοποιήσουν (Scott-Flynn 1999: 9). Στο Κοσσυφοπέδιο, για παράδειγμα, ένας δωρητής επεδίωξε να χρηματοδοτήσει ένα σχέδιο για τη συμβουλευτική βιασμού ύψους 5 εκατομμυρίων δολαρίων, το οποίο θα ολοκληρωνόταν εντός εξαμήνου. Είναι προφανές ότι, αφενός το κεφάλαιο χρηματοδότησης ήταν δυσανάλογα υψηλό με το ρυθμό απορρόφησής του στο διάστημα των έξι μηνών και, αφετέρου, ότι το αντικείμενο του προγράμματος, επειδή αφορά σε έναν ιδιαίτερα ευαίσθητο τομέα, ψυχολογικό και κοινωνικό, απαιτεί λεπτούς χειρισμούς και βάθος χρόνου για την υλοποίηση και τη στάθμιση των διαδικασιών και των αντίστοιχων αποτελεσμάτων. Τα επιδιωκόμενα αποτελέσματα ενός τέτοιου παρεμβατικού προγράμματος δεν μπορούν να είναι βραχυπρόθεσμα και, επίσης, δεν είναι δυνατόν μια χώρα με διαλυμένες υποδομές να υλοποιήσει ένα τόσο απαιτητικό πρόγραμμα με αποτελεσματικό τρόπο σε τόσο περιορισμένα χρονικά πλαίσια. Αν και η συγκεκριμένη πρόταση τελικά αναθεωρήθηκε ως προς τον σχεδιασμό της, η αρχική της διαμόρφωση είναι ενδεικτική του τρόπου με τον οποίο πολλοί διεθνείς δωρητές αντιλαμβάνονταν την ανασυγκρότηση στο Κοσσυφοπέδιο (Scott-Flynn, 1999: 8).

Οι ΜΚΟ, επίσης, συχνά παρέβλεψαν τις κοινωνικοπολιτικές και πολιτισμικές ιδιαιτερότητες της περιοχής του αυτής και ακολούθησαν πρακτικές που εφαρμόστηκαν σε άλλες συνθήκες, χωρίς ωστόσο, να τις επεξεργαστούν και να τις προσαρμόσουν στο κοινωνικο-πολιτισμικό συγκείμενο του Κοσσοβού (Gagnon, 2002: 209). Αυτό αποτελεί μια σοβαρή αδυναμία, που μειώνει την αποτελεσματικότητα των δράσεων, δεδομένου π.χ. ότι οι παράμετροι της οικοδόμησης της ειρήνης ποικίλλουν, ακόμη και από δήμο σε δήμο, εντός μιας περιοχής με τόσο έντονες εθνοτικές συγκρούσεις και αντικρουόμενες πολιτισμικές ταυτότητες (Liamazares & Reynolds, 2003: 15). Η έλλειψη γνώσης των τοπικών συνθηκών ήταν, επίσης, εμφανής και στη βοήθεια που παρασχέθηκε για τον εκδημοκρατισμό. Για παράδειγμα, τα έργα που επικεντρώνονται στην αγωγή του πολίτη αγνόησαν το γεγονός ότι τα κυβερνώντα πολιτικά κόμματα στα Δυτικά Βαλκάνια, παραδοσιακά, ελέγχουν ασφυκτικά το κράτος.

Ένα ακόμη σοβαρό ζήτημα, είναι το γεγονός ότι, τόσο σε παγκόσμιο επίπεδο όσο και στο Κοσσυφοπέδιο, οι δωρητές δίνουν πέντε φορές περισσότερους πόρους στις INGOs από ό,τι στις LNGOs. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα οι INGOs να αναπτύξουν έναν ηγεμονικό ρόλο απέναντι στις LNGOs. Αυτές οι σχέσεις ανισοτιμίας υπονομεύουν την ποιότητα και την αποτελεσματικότητα των δράσεων για την προώθηση της ανάπτυξης μιας ανοικτής δημοκρατικής κοινωνίας των πολιτών. Λόγω του ότι οι INGOs

διατήρησαν τον έλεγχο των κεφαλαίων, άσκησαν ουσιαστική εξουσία στους τοπικούς εταίρους τους. Οι INGOs, βέβαια, ισχυρίζονται ότι θεωρούν τους τοπικούς οργανισμούς στο Κόσσοβο ως «εταίρους» (Sterland, 2006: 42-43). Ωστόσο, στην πράξη, η σχέση τους ήταν βαθιά άνιση. Οι INGOs δεν διαμόρφωσαν προτεραιότητες σε συνεννόηση με τις τοπικές κοινότητες, έτσι η διεθνής βοήθεια φαίνεται πως παρεμπόδισε και δεν προήγαγε τον ιδρυτικό τους στόχο, δηλαδή τη δημιουργία ανοικτής και δημοκρατικής κοινωνίας των πολιτών (Devic 2006: 261 Belloni, 2001).

Θα μπορούσε κανείς να σκεφτεί ότι ο «τομέας» των «βαλκανικών ΜΚΟ για τα ανθρώπινα δικαιώματα» είναι ένας καλά οριοθετημένος τομέας. Στην πραγματικότητα, ο όρος «ΜΚΟ για τα ανθρώπινα δικαιώματα» είναι ο ίδιος προβληματικός, δεδομένου ότι μπορεί να είναι αποκλειστικός ή περιοριστικός, ανάλογα με το ποιος ορίζει τι συνιστά δικαίωμα και τι όχι (Sampson, 2004: 6). Επίσης, υπήρχαν δυσκολίες στην εξέλιξη των ΜΚΟ οι οποίες δραστηριοποιήθηκαν για τα ανθρώπινα δικαιώματα. Ένα από τα βασικά προβλήματα, όπως προαναφέρθηκε, ήταν η εξάρτηση και όχι η ισότιμη συνεργασία. Ορισμένοι μελετητές, μάλιστα, επισημαίνουν ότι τα φαινόμενα εξάρτησης είναι χαρακτηριστικό μιας οιονεί «βιομηχανίας των ανθρωπίνων δικαιωμάτων», φαινόμενο που χαρακτήρισε τη δράση των ΜΚΟ στη Νοτιοανατολική Ευρώπη. Όταν αναφερόμαστε στην εξάρτηση από ξένους χορηγούς, αναφερόμαστε στις ιδέες, στα κεφάλαια και στην εξωτερική οργανωτική υποστήριξη. Πολλά από τα προγράμματα για τα ανθρώπινα δικαιώματα στο Κόσσοβο έχουν την έμπνευσή τους στις ανησυχίες των δυτικών δωρητών, απορρέουν από διαφορετικά κοινωνικο-πολιτισμικά συγκείμενα και αξιακά συστήματα και δεν αποτελούν σε κάθε περίπτωση συνειδητές ανάγκες των αποδεκτών (Sampson, 2004: 4). Οι δωρητές συχνά κατηγορούνται ότι έχουν επιβάλει ξένες αξίες, έχουν καταχραστεί χρήματα, ότι αρνούνται να διαβουλευονται με τους τοπικούς ηγέτες και ότι έχουν επιβάλει τα δικά τους οργανωτικά κριτήρια, τα οποία μακροπρόθεσμα εμπόδισαν τις τοπικές πρωτοβουλίες (Chiodi, 2002: 68). Εφόσον, όμως, οι ΜΚΟ εξακολουθούν να χρηματοδοτούνται από διεθνείς δωρητές, πρέπει να προσαρμόζουν συνεχώς τις δραστηριότητές τους στις προτεραιότητες και στις απαιτήσεις των διεθνών δωρητών τους, ώστε να χρηματοδοτούνται απ' αυτούς. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα να ικανοποιούνται οι προτεραιότητες των δωρητών και όχι των τοπικών φορέων (Sampson, 2004: 3). Παράλληλα, η χρηματοοικονομική εξάρτηση των ΜΚΟ από τους διεθνείς εταίρους, επηρέασε και τις διαδικασίες λογοδοσίας. Σε αρκετές περιπτώσεις επικρίθηκαν όχι για απλή υιοθέτηση πολιτικών, αλλά και για εξυπηρέτηση συμφερόντων των διεθνών δωρητών εις βάρος των πληγέντων.

Για να επανέλθουμε στο ζήτημα της βιωσιμότητας, της μακροπρόθεσμης προοπτικής και της αειφορίας, είναι φανερό ότι οι διαδικασίες, οι πρακτικές και οι δραστηριότητες που αναλαμβάνουν οι ΜΚΟ θα πρέπει να μπορούν να συνεχιστούν και αφού λήξει η επιχορήγησή τους. Το ζητούμενο είναι πραγματικά βιώσιμες πολιτικές, κυρίως σε ό,τι αφορά στο κρίσιμο ζήτημα των ανθρωπίνων δικαιωμάτων: οι οργανώσεις που δραστηριοποιούνται στην κατεύθυνση αυτή πρέπει να είναι σε θέση να υπηρετούν τους στόχους τους με αποτελεσματικές και βιώσιμες πρακτικές (Sampson, 2004: 11).

Συμπεράσματα.

Η ανάπτυξη της δράσης των ΜΚΟ στα Δυτικά Βαλκάνια σηματοδότησε μια σειρά από δομικές αλλαγές, τόσο στον οικονομικό τομέα, όσο και στον πολιτικό, ως αποτέλεσμα εσωτερικών και εξωτερικών δυναμικών (Demirci, 2013: 10). Η παρούσα εργασία διερεύνησε τη δράση των ΜΚΟ σε δύο από αυτές τις χώρες, στην Βοσνία-Ερζεγοβίνη και στο Κοσσυφοπέδιο, καθώς αυτές οι δύο χώρες αποτελούν χαρακτηριστικές περιπτώσεις, τόσο για την ποικιλία των δράσεων που ανέπτυξαν οι ΜΚΟ, όσο και για το ύψος της εξωτερικής βοήθειας που δέχτηκαν. Οι διεθνείς ΜΚΟ έχουν δημιουργήσει μέσω των δικτύων τους μια άμεση και ανεξάρτητη μορφή μη κυβερνητικής διπλωματίας που τους επιτρέπει να ενεργούν παράλληλα με τις κυβερνήσεις των κρατών. Αφετέρου, οι ΜΚΟ, διεθνείς και τοπικές, συνιστούν ισχυρό παράγοντα τόσο στο επίπεδο της υλοποίησης πολιτικών, όσο και στο επίπεδο του Λόγου (Discourse), με το να αρθρώνουν θέσεις και κριτήρια, προτεραιότητες και μεθοδολογία για όλα τα σοβαρά ζητήματα των χωρών οι οποίες αποδέχονται τη βοήθεια ή τη δράση τους.

Παρά την έντονη παρουσία τα τελευταία 25 χρόνια των ΜΚΟ στα Βαλκάνια και παρά την έκταση της διεθνούς επένδυσης στην περιοχή, επισημάνθηκε ότι τα επιτεύγματα δεν ανταποκρίνονται πάντα στις προσδοκίες και στις αρχικές στοχεύσεις, δημιουργώντας πολλά και εύλογα ερωτήματα σχετικά με την αποτελεσματικότητα της βοήθειας αφενός, και αφετέρου σχετικά με τη βιωσιμότητα των επιλογών που έγιναν.

Σημαντικό ποσοστό των κεφαλαίων με τα οποία χρηματοδοτήθηκαν οι ΜΚΟ στο Κοσσυφοπέδιο και στη Βοσνία, έμεινε ανεκμετάλλευτο, κυρίως κατά τα πρώτα χρόνια της παρέμβασης, απλώς και μόνο, επειδή οι οργανώσεις της Κοινωνίας των Πολιτών δεν είχαν σε όλες τις περιπτώσεις την ικανότητα και την τεχνογνωσία για την πρόσβαση σ' αυτά και τη αξιοποίησή τους. Η έλλειψη των απαραίτητων δεξιοτήτων διαχείρισης και της οργανωτικής ικανότητας των ΜΚΟ, υπονόμεισε την αποτελεσματικότητα των έργων τους.

Οι McMahon και Western (2010: 87) αναφέρουν ότι *«τα ιστορικά στοιχεία της οικονομικής ανασυγκρότησης μετά τις συγκρούσεις στα Βαλκάνια είναι απογοητευτικά»*. Τονίζουν πως οι διεθνείς δωρητές δεν έλαβαν υπόψη τους τέσσερα δεδομένα: το σοσιαλιστικό παρελθόν της περιοχής, τον αντίκτυπο των ειρηνευτικών διαδικασιών στις χώρες που είχαν πληγεί από τον πόλεμο, το πρόβλημα του συντονισμού μεταξύ των δωρητών και της λογοδοσίας των χορηγών, καθώς και την ανάγκη να προαχθεί η μακροπρόθεσμη οικονομική ανάπτυξη (Liargovas & Tzifakis, 2013 :258).

Συγκεκριμένα διαπιστώσαμε:

Η οικονομική βοήθεια που δόθηκε και στη Βοσνία-Ερζεγοβίνη και στο Κόσοβο προερχόταν από ποικίλες πηγές και αφορούσε, στο επίπεδο του σχεδιασμού, βραχυπρόθεσμες, αλλά και μακροπρόθεσμες στοχεύσεις. Τα ποσά της βοήθειας ήταν ιδιαίτερα μεγάλα, αναλογικά με τον πληθυσμό και συγκριτικά με άλλες πάσχουσες περιοχές του πλανήτη. Τα κίνητρα για τη χρηματοδότηση μπορούν να ανιχνευτούν πίσω από τις ιδιαίτερες στοχεύσεις του κάθε φορέα. Η ΕΕ π.χ. αποσκοπώντας στην διεύρυνσή της και στην μελλοντική ενσωμάτωση των χωρών αυτών, ως κράτη-μέλη της, είχε

ισχυρό λόγο να στηρίξει, διαθέτοντας μεγάλα ποσά, την ειρήνη στα Βαλκάνια, μετά τη διάσπαση της πρώην Γιουγκοσλαβίας, και να τη χρηματοδοτήσει υιοθετώντας την αρχή της αιρεσιμότητας.

Ωστόσο, τα τελευταία χρόνια παρατηρείται αυξανόμενη «κόπωση του δότη» όσον αφορά στη χρηματοδότηση προγραμμάτων γενικότερα στη νοτιοανατολική Ευρώπη. Μετά από πολλά χρόνια γενναιόδωρων εκταμιεύσεων, τα επίπεδα βοήθειας προς τα Δυτικά Βαλκάνια μειώθηκαν σοβαρά (Huliaras, 2010: 1). Η παγκόσμια χρηματοπιστωτική κρίση, η κρίση στην ευρωζώνη και η επισφάλεια της οικονομίας στη Ν.Α. Ευρώπη είχε ως αποτέλεσμα τη μείωση της αναπτυξιακής βοήθειας (Liargovas & Tzifakis, 2013:5). Αρκετοί διμερείς χορηγοί, όπως οι ΗΠΑ, ανταποκρίνονται σε άλλες πολιτικές προτεραιότητες και έχουν μειώσει σταδιακά τις δεσμεύσεις τους για βοήθεια. Ενδεικτικά αναφέρουμε ότι η βοήθεια μειώθηκε από 621 εκατομμύρια δολάρια το 2002 σε 361 εκατομμύρια δολάρια το 2006 (Woehrel, 2009:10).

Η διαχείριση των κεφαλαίων τα οποία διατέθηκαν στο πλαίσιο αυτό και χρηματοδότησαν τη δράση των ΜΚΟ, αναδείχθηκε σε κρίσιμο ζήτημα, τόσο σε ό,τι αφορά στην υλοποίηση ή όχι των έργων, όσο και στο νέο ήθος που αφορά στο ποιοι, πώς και με ποιες διαδικασίες ελέγχου και αξιολόγησης αναδέχονται τη διαχείριση τεράστιων κεφαλαίων και σε ποιο βαθμό οι επιλογές τους νομιμοποιούνται. Όπως και στην περίπτωση της κεντρικής και ανατολικής Ευρώπης, μεγάλο μέρος της βοήθειας προς τα Δυτικά Βαλκάνια όχι μόνο δεν αξιοποιήθηκε για το σκοπό για τον οποίο προοριζόταν, αλλά κυριολεκτικά «χάθηκε». Αρκετές εκθέσεις κατέληξαν στο συμπέρασμα ότι η ανθρωπιστική και η αναπτυξιακή βοήθεια υπεξαιρέθηκαν από διεφθαρμένους αξιωματούχους και ότι υπήρξε κακός συντονισμός και παρεμπόδιση από τη γραφειοκρατία. Οι Φραγκονικολόπουλος & Χαρίτος (2007:173) επισημαίνουν: *«Τα εμπειρικά δεδομένα από τα Βαλκάνια, αλλά δυστυχώς και από αλλού, δείχνουν ότι οι ΜΚΟ ανταγωνίζονται για τα συμβόλαια, αποκρύπτουν τα προβλήματα δυσλειτουργίας τους, σπαταλούν τη βοήθεια και πολλές φορές στερούνται τόσο αποτελεσματικότητας, όσο και νομιμοποίησης»*. Σε αρκετές περιπτώσεις τα χρήματα «δρομολογήθηκαν» και «ευθυγραμμίστηκαν» με τις τσέπες απατεώνων και επιθετικών αξιωματούχων. Αντί, για παράδειγμα, με τα χρήματα της βοήθειας να επισκευαστούν οι κατεστραμμένες από τον πόλεμο υποδομές και να επανενταχθούν οι πρόσφυγες (Leigh & Evans, 2005), αυτά υπεξαιρέθηκαν με πλάγιους και μη άμεσα ορατούς τρόπους. Αυτό επιβεβαιώνεται και από την έκθεση ερευνητικής ομάδας των Ηνωμένων Εθνών (2008) σχετικά με τις επιχειρήσεις που χρηματοδοτήθηκαν από την ΕΕ στο Κοσσυφοπέδιο, η οποία καταγράφει ευρήματα και ενδείξεις για εκτεταμένες κλοπές και εκτεταμένες παραβιάσεις των κανόνων σύναψης συμβάσεων συνολικού κόστους 80 εκατομμυρίων δολαρίων (Waterfield, 2009). Η αδιαφάνεια και η διαφθορά σχετίζονται και με τον ελλιπή σχεδιασμό από την πλευρά των δωρητών και με την έλλειψη διοικητικής και ελεγκτικής ικανότητας των δικαιούχων της βοήθειας χωρών, τις ανεπαρκείς θεσμικές δομές και το μη πρόσφορο πολιτικό περιβάλλον (Huliaras, 2010: 7 Λάσκαρης, 2002: 295).

Συναφές με τα ζητήματα οικονομικής διαχείρισης, αλλά και την ουσία της ταυτότητας των ΜΚΟ ως οντοτήτων, είναι το ζήτημα της ακεραιότητας των INGOs και της ικανότητάς τους να πούνε «όχι» σε δωρητή ή κυβέρνηση. Μπορεί να υποστηριχθεί ότι οι προτεραιότητες των χορηγών (και επομένως οι προτεραιότητες των INGOs)

στρέβλωσαν την ανάπτυξη του τοπικού τομέα των ΜΚΟ στη Βοσνία – Ερζεγοβίνη και στο Κόσσοβο, όπου πολλές τοπικές ΜΚΟ έπρεπε να αλλάξουν συχνά την εστίασή τους, με σκοπό να λάβουν την απαραίτητη χρηματοδότηση για να επιβιώσουν (Scott, 2003). Αυτό έχει ως αποτέλεσμα οι ΜΚΟ να παρεκκλίνουν από τους αρχικούς στόχους τους, να χρειάζεται να διαφημίζουν το έργο τους για να προσελκύσουν δωρεές και, επομένως, ισχυρό κίνητρο για να αποκρύπτουν τις αποτυχίες τους. Αυτό συνέβαλε στο να αναπαράγεται μια παραποιημένη εικόνα για το ρόλο και τη λειτουργία τους και να υπονομεύονται οι ανθρωπιστικοί ή οι αναπτυξιακοί στόχοι τους (Φραγκονικολόπουλος & Χαρίτος, 2007: 158 · Demichelis, 1998 · Simmons, 1998).

Η δράση των ΜΚΟ και στη Βοσνία και στο Κόσσοβο είχε ως χαρακτηριστικό την αδυναμία των περισσότερων ΜΚΟ να προσαρμόσουν και να εξειδικεύουν αυστηρά τις πολιτικές τους ανάλογα με τα κοινωνικοοικονομικά χαρακτηριστικά της περιοχής που δέχεται τη βοήθεια. Αντιθέτως, ακολουθούν την πρακτική «one size fits all». Ωστόσο, όπως ήδη επισημάνθηκε, η αποτελεσματική αξιολόγηση και εφαρμογή ενός έργου προϋποθέτει επαρκή γνώση των τοπικών συνθηκών (Sandgren 1999: 6). Ορισμένα προγράμματα, π.χ. για τον εκδημοκρατισμό, δεν είχαν υιοθετήσει πολιτικές κατάλληλες και σύμφωνες με τις ιδιαίτερες κοινωνικές, πολιτικές ή οικονομικές συνθήκες των περιοχών αυτών, γεγονός που με τη σειρά του επιβραδύνει τον εκδημοκρατισμό και γενικότερα τους στόχους της βοήθειας, αυξάνοντας συγχρόνως και το κόστος υλοποίησής τους. Οι δωρητές θεωρούν πως είναι δύσκολο να προσαρμοστούν στις μεταβαλλόμενες απαιτήσεις, καθώς αλλάζουν οι συνθήκες, λόγω της πολιτικής αστάθειας στα Βαλκάνια. Δεύτερον, όπως προαναφέρθηκε, συχνά οι επιλογές των ΜΚΟ προσδιορίζονται από τους δωρητές από τους οποίους είναι οικονομικά εξαρτημένες. Οι πολιτικές των δωρητών όμως διαιωνίζουν την εξάρτηση.

Η παρούσα μελέτη κατέστησε, επίσης, φανερό το γεγονός ότι οι δωρητές, επικεντρωμένοι στις προσπάθειες προστασίας των δικών τους επιδιώξεων, δεν συνεργάζονται στενά μεταξύ τους και δεν μοιράζονται πληροφορίες. Η χρόνια αδυναμία συντονισμού των δραστηριοτήτων των χορηγών εξακολουθεί να υπονομεύει τις προσπάθειες προώθησης των στόχων τους, ακριβώς επειδή δεν ενισχύονται αποτελεσματικά οι κρατικοί θεσμοί, ενώ παράλληλα οι αλληλοεπικαλύψεις των σχεδίων και των προγραμμάτων αυξάνουν το κόστος των έργων και τα καθυστερούν.

Ένας καθοριστικός παράγοντας για την αποτελεσματικότητα και τη βιωσιμότητα των δράσεων των ΜΚΟ αφορά στην αντίσταση στις αλλαγές των πολιτισμικών παραδόσεων των Βαλκανίων. Η περιορισμένη προσαρμοστικότητα και η ευελιξία των κοινωνιών αυτών έρχεται σε σύγκρουση με τη δυναμική του δυτικού συστήματος, τη φιλοσοφία και τις αρχές με τις οποίες αυτό λειτουργεί (Sampson, 1996: 8). Στα Βαλκάνια, όπως και σε άλλες περιοχές, η εσωστρέφεια και η ισχυρή αντίσταση της παράδοσης επιβραδύνει την αποτελεσματικότητα των προγραμμάτων ανασυγκρότησης. Οι γυναικείες οργανώσεις π.χ. παρεμποδίστηκαν στο έργο τους από εθνοθησκευτικούς διαχωρισμούς, οι οποίοι συχνά εμπόδισαν την διαμόρφωση μιας νέας συλλογικής ταυτότητας που να συνδυάζει δημιουργικά και λειτουργικά την παράδοση με τις απαιτήσεις της μετανεωτερικότητας (Bunce, 2000 · Okeke - Ihejirika & Franceschet, 2002 · Einhorn & Sever, 2003 όπ. αναφ. στο Irvine, 2003). Κρίσιμος παράγοντας σε αυτό είναι η συγγένεια και οι οικογενειακοί δεσμοί, η δύναμη των κοινωνικών δικτύων,

οι κοινωνικοί κύκλοι, οι διαπροσωπικές ή οι επαγγελματικές σχέσεις, οι δεσμοί εμπιστοσύνης, οι άτυπες σχέσεις. Όλοι αυτοί οι παράγοντες αναστέλλουν τις θεσμικές λειτουργίες και εμποδίζουν τους οργανισμούς να λειτουργούν με αποτελεσματικό τρόπο, αντικαθιστώντας τους με άτυπες σχέσεις και πρακτικές. Πρόκειται για τις περίφημες «παράλληλες δομές» που διαδραμάτισαν και διαδραματίζουν, ως οθωμανικό κατάλοιπο, σημαντικό ρόλο σε όλες τις βαλκανικές χώρες (Joel, 2010: 5). Πρέπει όμως να επισημάνουμε ότι αυτές οι ίδιες άτυπες σχέσεις που εμποδίζουν τους θεσμούς να λειτουργούν αποτελεσματικά, είναι εκείνες που επέτρεψαν στους βαλκανικούς λαούς να επιβιώσουν από την υποταγή σε ξένες δυνάμεις και σε αυταρχικές πολιτικές. Αυτό ερμηνεύει και την βαθιά εσωτερικευμένη αποδοχή τους. Επιπλέον, εάν εξετάσουμε τις επιτυχημένες πρωτοβουλίες της κοινωνίας των πολιτών στα Βαλκάνια, διαπιστώνουμε ότι πολλές από αυτές τις δραστηριότητες βασίζονται ακριβώς στην αξιοποίηση της συγγένειας, της φιλίας και των ισχυρών κοινωνικών δεσμών. Τα μέλη των ΜΚΟ δεν είναι απλώς ανεξάρτητα άτομα με κοινό συμφέρον: οι δεσμοί επιτρέπουν στις κοινότητες να συγκεντρώνονται, ενώ, παράλληλα, υπό άλλες συνθήκες τις χωρίζουν με τον πιο βίαιο τρόπο. Στην πραγματικότητα, όσο ισχυρότεροι είναι οι συγγενικοί και οι οικογενειακοί δεσμοί, τόσο πιο βίαιες είναι οι διαμάχες και ο κατακερματισμός της κοινωνίας (Sampson 2002: 4 · Boehm, 1984).

Μια ακόμη διαπίστωση είναι ότι παρά την έντονη δραστηριότητά τους οι ΜΚΟ, είχαν περιορισμένα αποτελέσματα σε ό,τι αφορά στην αυτονόμηση της Κοινωνίας των Πολιτών και στην ανάπτυξη της δημοκρατίας στις αντίστοιχες χώρες. Οι παράγοντες που λειτουργούν ανασταλτικά προς αυτήν την κατεύθυνση δεν είναι πάντα εύκολο να προσδιοριστούν, καθώς ο εκδημοκρατισμός είναι μια πολύπλοκη διαδικασία που περιλαμβάνει πολλές και διαφορετικές παραμέτρους. Σχεδόν 20 χρόνια μετά τον πόλεμο, η Βοσνία και το Κόσσοβο βρίσκονται σε περίοδο ειρήνης, αλλά παραμένουν εξαιρετικά εύθραυστα κράτη. Κρίσιμο ζήτημα είναι η διατάραξη της ισορροπίας μεταξύ της Πολιτείας και της Κοινωνίας των Πολιτών. Το πολύ μεγάλο κράτος συρρικνώνει τα περιθώρια αυτόνομης δράσης και πρωτοβουλιών, ενώ μια υπερενισχυμένη «κοινωνία των πολιτών» μπορεί να αποδυναμώσει τους θεσμούς της εκάστοτε εκλεγμένης κυβέρνησης. Η κοινωνία των πολιτών, παρά την ικανότητά της να παρακολουθεί την κυβέρνηση, δεν μπορεί να την αντικαταστήσει και οι ΜΚΟ δεν μπορούν να υποκαταστήσουν τους σταθερούς και υγιείς θεσμούς της δημόσιας διοίκησης. Υπάρχουν ορισμένα πράγματα που μπορούν να γίνουν μόνο από την νόμιμη κυβέρνηση (Karajkon, 2007: 4).

Τέλος, παρατηρείται έντονα στα Δυτικά Βαλκάνια το φαινόμενο της ασυνέχειας πολιτικής. Η διάδοχη κατάσταση δεν συνεχεται με όσα ήδη έχουν θεσπιστεί ή υλοποιηθεί. Με αυτόν τρόπο δεν ευνοείται ο μακροπρόθεσμος σχεδιασμός και οι μακρόπνοες πολιτικές ούτε η βιώσιμη ανάπτυξη. Το δημοκρατικό έλλειμμα και οι βραχυπρόθεσμες πολιτικές διαιωρίζουν την υπανάπτυξη και δεν επιτρέπουν τη γεφύρωση των αντιθέσεων και των συγκρούσεων στις πολυεθνικές αυτές κοινωνίες. (Tzifakis & Huliaras, 2013: 2). Η ευρωπαϊκή προοπτική αυτών των χωρών σηματοδοτεί βαθιές αλλαγές για τις ίδιες, όσο και για την ΕΕ, η οποία είχε και έχει ισχυρότατη εμπλοκή στη δράση των ΜΚΟ, στις οποίες κατά μία έννοια αναθέτει την υλοποίηση δράσεων και πολιτικών που αποβλέπουν στη σταθεροποίηση και τον εκδημοκρατισμό. Η

παραγνώριση των πολιτικών, κοινωνικών και οικονομικών ιδιαιτεροτήτων των Βαλκανίων από την ΕΕ ή από τους άλλους δωρητές, ενισχύει την ανάγκη να αναλαμβάνουν δράση οι ΜΚΟ, οι οποίες φαίνεται ότι σε αρκετές περιπτώσεις προσαρμόζονται καλύτερα στις τοπικές νοοτροπίες και ανάγκες. Ωστόσο, αυτό που προέκυψε από τη μελέτη αυτή είναι ότι στην περίπτωση αυτών των δύο χωρών και οι ΜΚΟ δυσκολεύτηκαν να ανταποκριθούν στην ιδιαιτερότητα του κοινωνικοϊστορικού πλαισίου των χωρών αυτών, υπονομεύοντας τόσο την αποτελεσματικότητα των έργων τους, όσο και αποδυναμώνοντας την έννοια της νομιμότητας και της ελεγκτικής λειτουργίας των θεσμών, καθώς η δράση τους χαρακτηρίστηκε από μια σειρά παθογένειες και ελλείψεις, όπως ήδη αναφέραμε.

Κλείνοντας, επισημαίνουμε ότι η πρόοδος όλων αυτών των δράσεων και χρηματοδοτήσεων ήταν κάτω από τις προσδοκίες, λόγω του κατακερματισμού των δράσεων ο οποίος υπονόμεισε τη σταδιακή απεξάρτηση των χωρών αυτών από την εξωτερική οικονομική βοήθεια.

Κλείνοντας θεωρούμε ότι αναδείξαμε ότι ο ρόλος των ΜΚΟ δημιουργεί ένα νέο παράγοντα διακυβέρνησης και παρέμβασης στο δημόσιο χώρο και λόγο, τόσο σε επίπεδο εθνικών, όσο και στο μακροεπίπεδο των διεθνικών επιλογών. Το γεγονός αυτό εγείρει ζητήματα που αφορούν τόσο το οικονομικό σκέλος της νόμιμης και διαφανούς διαχείρισης των κεφαλαίων με τα οποία χρηματοδοτούνται, όσο και στο καθαρά πολιτικό ζήτημα του ρόλου τον οποίο διαδραματίζουν στη διαμόρφωση και υλοποίηση πολιτικών. Η πολιτική διάσταση του ρόλου των ΜΚΟ θεωρούμε ότι γίνεται ιδιαίτερα ορατή σε συνθήκες όπου ο κρατικός μηχανισμός είναι αποδυναμωμένος και πρόθυμα εκχωρεί το θεσμικό του ρόλο κάτω από συνθήκες οξυμένων αναγκών, όπως στην περίπτωση των χωρών που μελετήσαμε. Η *de facto* εισδοχή των ΜΚΟ στο πεδίο της κρατικής διακυβέρνησης θεωρούμε ότι ισορροπεί σε έναν ρευστό και μεταίχμιακό χώρο μεταξύ της νόμιμα εκλεγμένης κυβέρνησης και της τυπικής ή άτυπης εμπλοκής ποικίλων φορέων. Η ακριβέστερη οριοθέτηση και περιγραφή του χώρου αυτού και η αξιολόγηση του βαθμού στον οποίο ανταποκρίνεται στις αξίες και της αρχές της δημοκρατίας θεωρούμε ότι θα άξιζε να μελετηθεί.

Βιβλιογραφία

Ξενογλώσση

- Agg, C. (2006). *Winners or losers? NGOs in the Current Aid Paradigm*. *Development* 49:2, σελ. 15-21.
- Bartlett, W. (2008) *Europe's Troubled Region: Economic Development, Institutional Reform and Social Welfare in the Western Balkans*, Routledge: London and New York.
- Beichelt, T., Hahn – Fuhr, I., Shimmelfenning, F., & Worschech, S. (2014) (eds). *Civil Society and Democracy Promotion*. *Basingstoke*.UK: Palgrave Macmillan UK, 137–149.
- Burnell, P. (2000). *Democracy assistance. International Co – operation for Democratization*. London: Frank Cass
- Coyne, C. (2006). *Reconstructing Weak and Failed States: Foreign Intervention and the Nirvana Fallacy*. *Foreign Policy Analysis*, Volume 2, Issue 4 pages 343 - 360.
- Deacon, B., & Stubbs, P. (1998). *International Actors and Social Policy Development in Bosnia – Herzegovina: Globalism and the ‘New Feudalism’*. *Journal of European Social Policy* (<http://paulstubbs.pbworks.com/f/InternationalActorsandSocialPolicyDevelopmentinBos.pdf> Ανακτήθηκε 20-7-2017).
- Demichelis, J. (1998). *NGOs and Peacebuilding in Bosnia’s Ethnically Divided Cities*. United States: Institute of Peace.
- Demirci, A. (2013). *Non Governmental Organizations as a decisive actor for directing policy in Turkey and the Western Balkans*. 4th international conference on European Studies. Social, Economic and Political Transition of the Balkans.
- Devine, V. (2011). *NGOs and corruption in post – war reconstruction. The case of Bosnia’s refugee return*. UK: U4 Practice insight. (<https://enciklopediamoderne.files.wordpress.com/2014/09/christopher-deliso-the-coming-balkan-caliphate-the-threat-of-radical-islam-to-europe-and-the-west.pdf> http://www.anthrobase.com/Txt/S/Sampson_S_01.htm Ανακτήθηκε: 5-7-2017).
- Fagan, A. (2005). *Civil society in Bosnia ten years after Dayton*. *Journal International Peacekeeping*. Volume 12, Issue 3.
- Fagan, A. (2010). *Europe’s Balkan Dilemma. Paths to Civil Society or State – Building?* I.B.Tauris.

- Fagan, A., & Indraneel, S. (2012). Promoting democracy in the Western Balkans after the global EconomicCrisis. *LSE Papers on South Eastern Europe* (No. 5), December 2012.
- Howard, I. (2008). *Mistakes Donors make: civil society and democracy assistance in the Balkans*. University of Sarajevo – University of Bologna.
- Huliaras, A. (2010). Foreign aid to the Balkans (1990 – 2010): the dynamics of the «silent» human security agenda. *Journal, Southeast European and Black Sea Studies*. Σελ. 421 – 434.
- Iancu, D., & Ungureau D. (2013). Administrative capacity building in Western Balkans an output of international donors? *European Journal of Science and Theology*. Vol. 9. Supplement 2, 205 -216. Bucharest, Romania.
- Irvine, J. (2013). *Funding Empowerment: lessons from the Balkans*. University of Oklahoma. Paper presented at the Annual. European Conference on Politics and Gender, Barcelona, 20-23 March 2013. (http://www.academia.edu/5633950/Funding_Empowerment_Lessons_from_the_Balkans Ανακτήθηκε : 2-7-2017).
- Jill, A. (2013). Funding Empowerment: Lessons from the Balkans. European Conference on Politics and Gender, Barcelona, 22-25 March, 2013.
- Joel, N. (2010). *Benevolent Colonialism of NGOs in the Balkans*. Far outliers wordpress.com.
- Karajkov, R. (2007). *NGOs in the Balkans: Too much of a good thing?* Bologna, Italy: Wordpress.org. (<http://www.worldpress.org/Europe/2994.cfm> Ανακτήθηκε: 10-8-2017).
- Liamazares, M., & Reynolds, L. (2003). *NGOs and peacebuilding in Kosovo*. University of Bradford. Working Paper 13 (Bradford: Centre for Conflict Resolution), p. 3.
- Liargovas, P., & Tzifakis, N. (2013). Reconstructing the Balkans: Lessons for Donors and Recipients. *Southeastern Europe*, Volume 37, Issue 3, pages 255 – 264.
- Papadimitriou, D., Petrov, P., & Greicevci, L. (2007). To Build a State: Europeanization, EU Actorness and State – Building in Kosovo. *European Foreign Affairs Review* 12: 219 – 238.
- Pickering, P. (2010). *Assessing international aid for local governance in the Western Balkans*. Taylor & Francis Online. Διαθέσιμο στο: <http://people.wm.edu/~pmpick/research/AidForLocalGovernancePickering.pdf>Ανακτήθηκε: 10-8-2-17).

- Sampson, S. (2002). *Weak States, Uncivil Societies and Thousands of NGO: Benevolent Colonialism in the Balkans*. Lund University Press. (<https://www.lunduniversity.lu.se/lup/publication/4066a597-f656-4320-b554-f2d16d40f126> / <http://portal.research.lu.se/ws/files/6040127/1146152.doc> Ανακτήθηκε: 5-7-2017).
- Sampson, S. (2002). *What is a donor?* www.academia.edu. (Ανακτήθηκε : 12-7-2017)
- Sampson, S. (2004). *Too much civil society? Donor – driven NGOs in the Balkans*. Lund University Publications. In *Revisiting the Role of Civil Society in the Promotion of Human Rights*. P.197 – 220.
- Sampson, S. (2003). From Kanun to Capacity Building: The “Internationals“, Civil Society Development and Security in the Balkans', in P. Siani-Davies (ed.) *International Intervention in the Balkans since 1995*. London: Routledge, pp. 136-57.
- Sampson, S. (2002). *Weak States, Uncivil Societies and Thousands of NGOs: Benevolent Colonialism in the Balkans*. In S. Resic, & B. Törnquist-Plewa (Eds.), *The Balkans in Focus: Cultural Boundaries in Europe* (pp. 27-44)
- Simmons, P.J. (1998). *Learning to live with NGOs*. *Foreign Policy* 112 (Fall 1998): 82–96.
- Sogge, D. (2002). Give and take: what’s the matter with foreign aid? *Global Issues*.
- Sterland, B. (2006). *Civil Society Capacity Building in Post Conflict Societies: The Experience of Bosnia and Herzegovina and Kosovo*. Praxis Paper No. 9. INTRAC. (Διαθέσιμο στο: <https://www.intrac.org/wpcms/wp-content/uploads/2016/09/Praxis-Paper-9-Civil-Society-Capacity-Building-in-Post-Conflict-Societies-Bill-Sterland.pdf>)
- Tzifakis, N., & Huliaras, A. (2013). Hegemonic Relationships: Donor Countries and NGOs in Western Balkan Post – Conflict Reconstruction. *Southeastern Europe* 37, 312 – 329. Ανακτήθηκε: 10-8-2-17)

Ελληνόγλωσση

- Γρόπα, Ρ. (2007). Πολυμερείς Δωρητές: Η Παγκόσμια Τράπεζα στα Δυτικά Βαλκάνια. Στο: Ν. Τζιφάκης & Α. Χουλιάρης (επιμ.), *Η Διεθνής Αναπτυξιακή Βοήθεια στα Βαλκάνια* (σελ. 113-146). Αθήνα: Παπαζήση.
- Θεοδωράκης, Α. (2002). Το Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Μοντέλο και η Κοινωνία των Πολιτών. Στο: Π. Σκλιάς & Σ. Χουλιάρης (επιμ.), *Η Διπλωματία της Κοινωνίας των Πολιτών* (σελ.149-162). Αθήνα: Παπαζήση.

- Κατσιβελάκη, Δ. (2002). Ο ΙΟCC στα Βαλκάνια και τη Μέση Ανατολή. Στο: Π. Σκλιάς & Σ. Χουλιάρης (επιμ.), *Η Διπλωματία της Κοινωνίας των Πολιτών* (σελ. 299-315). Αθήνα: Παπαζήση.
- Κότιος, Α. (2002). Οι Μη Κυβερνητικές Οργανώσεις και η πρωτοβουλία Jubilee 2000. Στο: Π. Σκλιάς & Σ. Χουλιάρης (επιμ.), *Η Διπλωματία της Κοινωνίας των Πολιτών* (σελ.127-147). Αθήνα: Παπαζήση.
- Λάσκαρης, Α. (2002). Η «Ευρωπαϊκή Προοπτική» στο Κόσοβο. Στο: Π. Σκλιάς & Σ. Χουλιάρης (επιμ.), *Η Διπλωματία της Κοινωνίας των Πολιτών* (σελ. 279-298). Αθήνα: Παπαζήση.
- Μητσοτάκη, Α. (2002). Η «actionaid Ελλάς» στην Αιθιοπία. Στο: Π. Σκλιάς & Σ. Χουλιάρης (επιμ.), *Η Διπλωματία της Κοινωνίας των Πολιτών* (σελ.221-239). Αθήνα: Παπαζήση.
- Παπασπυρόπουλος, Σ. (2002). Οι «Γιατροί Χωρίς Σύνορα» στο Ιράν. Στο: Π. Σκλιάς & Σ. Χουλιάρης (επιμ.), *Η Διπλωματία της Κοινωνίας των Πολιτών* (σελ.199-219). Αθήνα: Παπαζήση.
- Πιτσούλης, Ν. (2002). Ο σύγχρονος τρόπος λειτουργίας των Μη Κυβερνητικών Οργανώσεων και η ΚΕ.Σ.Σ.Α. «Δήμητρα». Στο: Π. Σκλιάς & Σ. Χουλιάρης (επιμ.), *Η Διπλωματία της Κοινωνίας των Πολιτών* (σελ. 265-278). Αθήνα: Παπαζήση.
- Σημίτη, Μ. (2002). Κεντρικές και Περιφερειακές Μη Κυβερνητικές Οργανώσεις; Η συγκρότηση ενός κοινωνικού δικτύου στη Διεθνή Κοινότητα. Στο: Π. Σκλιάς & Σ. Χουλιάρης (επιμ.), *Η Διπλωματία της Κοινωνίας των Πολιτών* (σελ. 73-89). Αθήνα: Παπαζήση.
- Σκλιάς, Π. & Βλάχος, Φ. (2007). Η Πρόκληση της Επιστροφής: Η Επανεγκατάσταση των Προσφύγων στο Κόσοβο. Στο: Ν. Τζιφάκης & Α. Χουλιάρης (επιμ.), *Η Διεθνής Αναπτυξιακή Βοήθεια στα Βαλκάνια* (σελ. 219-245). Αθήνα: Παπαζήση.
- Σκλιάς, Π. & Χουλιάρης, Α. (2002). Εισαγωγή: Η γεωγραφία των Μη Κυβερνητικών Οργανώσεων. Στο: Π. Σκλιάς & Σ. Χουλιάρης (επιμ.), *Η Διπλωματία της Κοινωνίας των Πολιτών* (σελ. 13-27). Αθήνα: Παπαζήση.
- Σκλιάς, Π. (2002). Η Διεθνής Πολιτική Οικονομία και ο ρόλος των Μη Κυβερνητικών Οργανώσεων στη Διεθνή Αναπτυξιακή Συνεργασία. Στο: Π. Σκλιάς & Σ. Χουλιάρης (επιμ.), *Η Διπλωματία της Κοινωνίας των Πολιτών* (σελ. 29-72). Αθήνα: Παπαζήση.
- Συρρή, Δ. (2002). Οι πρόσφυγες στη Γιουγκοσλαβική κρίση και ο ρόλος της «Ανθρωπιστικής Άμυνας». Στο: Π. Σκλιάς & Σ. Χουλιάρης (επιμ.), *Η Διπλωματία της Κοινωνίας των Πολιτών* (σελ.241-263). Αθήνα: Παπαζήση.

- Τέλλογλου, Γ. (2002). Τα Μέσα Ενημέρωσης και οι Μη Κυβερνητικές Οργανώσεις: Η Δημόσια Απαξία της Κοινωνίας των Πολιτών. Στο: Π. Σκλιάς & Σ. Χουλιάρης (επιμ.), *Η Διπλωματία της Κοινωνίας των Πολιτών* (σελ.185-197). Αθήνα: Παπαζήση.
- Τζιφάκης, Ν. & Τσαρδανίδης, Χ. (2007). Η Ανασυγκρότηση της Βοσνίας – Ερζεγοβίνης και η Διεθνής Κοινότητα: Από την Ανθρώπινη Ασφάλεια στην Ανθρώπινη Ανάπτυξη; Στο: Ν. Τζιφάκης & Α. Χουλιάρης (επιμ.), *Η Διεθνής Αναπτυξιακή Βοήθεια στα Βαλκάνια* (σελ. 255-291). Αθήνα: Παπαζήση.
- Τζιφάκης, Ν. & Χουλιάρης, Χ. (2007). Εισαγωγή: Οι Αντιφάσεις της Διεθνούς Γενναιοδωρίας στα Βαλκάνια. Στο: Ν. Τζιφάκης & Α. Χουλιάρης (επιμ.), *Η Διεθνής Αναπτυξιακή Βοήθεια στα Βαλκάνια* (σελ. 15-42). Αθήνα: Παπαζήση.
- Τσαρδανίδης, Χ. & Χουλιάρης, Α. (2007). Η Άνοδος και η Πτώση του Ελληνικού Σχεδίου για την Οικονομική Ανασυγκρότηση των Βαλκανίων. Στο: Ν. Τζιφάκης & Α. Χουλιάρης (επιμ.), *Η Διεθνής Αναπτυξιακή Βοήθεια στα Βαλκάνια* (σελ. 177-218). Αθήνα: Παπαζήση.
- Τυροπόλη, Μ. (2007). Η Αναπτυξιακή Βοήθεια της ΕΕ στην Κροατία, την ΠΓΔΜ και τη Σερβία – Μαυροβούνιο. Στο: Ν. Τζιφάκης & Α. Χουλιάρης (επιμ.), *Η Διεθνής Αναπτυξιακή Βοήθεια στα Βαλκάνια* (σελ. 42-88). Αθήνα: Παπαζήση.
- Φιλιππαίος, Γ. (2002). Η Ελληνική Πολιτική Διεθνούς Αναπτυξιακής Συνεργασίας και ο ρόλος των Μη Κυβερνητικών Οργανώσεων. Στο: Π. Σκλιάς & Σ. Χουλιάρης (επιμ.), *Η Διπλωματία της Κοινωνίας των Πολιτών* (σελ.163-184). Αθήνα: Παπαζήση.
- Φραγκονικολόπουλος, Χ. & Χαρίτος, Α. (2007). Οι Διεθνικές Μη Κυβερνητικές Οργανώσεις στα Βαλκάνια: Μια κριτική προσέγγιση. Στο: Ν. Τζιφάκης & Α. Χουλιάρης (επιμ.), *Η Διεθνής Αναπτυξιακή Βοήθεια στα Βαλκάνια* (σελ. 147-175). Αθήνα: Παπαζήση.
- Φραγκονικολόπουλος, Χ. (2002). Μια Αξιολόγηση της Δράσης των Μη Κυβερνητικών Οργανώσεων στα Βαλκάνια. Στο: Π. Σκλιάς & Σ. Χουλιάρης (επιμ.), *Η Διπλωματία της Κοινωνίας των Πολιτών* (σελ.111-126). Αθήνα: Παπαζήση.
- Χουλιάρης, Α. (2002). Αναζητώντας τη Χρυσή Τομή: Η Πολιτικοποίηση των Μη Κυβερνητικών Οργανώσεων. Στο: Π. Σκλιάς & Σ. Χουλιάρης (επιμ.), *Η Διπλωματία της Κοινωνίας των Πολιτών* (σελ. 91-109). Αθήνα: Παπαζήση.
- Χουλιάρης, Α. (2007). Παράδοξοι Δωρητές: Η Ιαπωνία και ο Καναδάς στα Βαλκάνια. Στο: Ν. Τζιφάκης & Α. Χουλιάρης (επιμ.), *Η Διεθνής Αναπτυξιακή Βοήθεια στα Βαλκάνια* (σελ. 89-112). Αθήνα: Παπαζήση.

Πηγές

http://www.eett.gr/opencms/export/sites/default/EETT/Electronic_Communications/T_elecoms/LeasedLines/APOF353-186.pdf

<http://www.jofcp.org/assets/jcp/JCP-January-2012.pdf>

<https://openaccess.leidenuniv.nl/bitstream/handle/1887/32204/Master%20Thesis%20EU%20Studies%20Daniel%20Mair.pdf?sequence=1>

<https://openaccess.leidenuniv.nl/bitstream/handle/1887/32204/Master%20Thesis%20EU%20Studies%20Daniel%20Mair.pdf?sequence=1>

<https://faroutliers.wordpress.com/2010/12/28/benevolent-colonialism-of-ngos-in-the-balkans/>

<http://analitis.gr/vosnia-pos-ine-i-katastasi-20-chronia-apo-to-telos-tou-polemou/>

<https://www.cmi.no/publications/file/2003-corruption-in-bosnia-and-herzegovina-2005.pdf>

<file:///C:/Documents%20and%20Settings/user/%CE%95%CF%80%CE%B9%CF%86%CE%AC%CE%BD%CE%B5%CE%B9%CE%B1%20%CE%B5%CF%81%CE%B3%CE%B1%CF%83%CE%AF%CE%B1%CF%82/JCP-January-2012.pdf>

https://www.unodc.org/documents/data-and-analysis/statistics/corruption/Bosnia_corruption_report_web.pdf

<http://www.u4.no/>

<http://www.peacewomen.org/nap-bih>

[http://www.peacewomen.org/sites/default/files/Bosnia%20and%20Herz.%20Revised%20NAP%20\(2014-2017\).pdf](http://www.peacewomen.org/sites/default/files/Bosnia%20and%20Herz.%20Revised%20NAP%20(2014-2017).pdf)

<http://www.jofcp.org/assets/jcp/JCP-January-2012.pdf>